

Живко Войников / Zhivko Voynikov

ДРЕВНИТЕ БЪЛГАРИ – КОИ СА ТЕ? НОВ ПОГЛЕД ВЪРХУ СТАРИЯ ВЪПРОС¹

The Ancient Bulgarians – Who Were They? A new look at the Old Question

Abstract: The author offers a new perspective on the fundamental question of the Bulgarian ethnogenesis. Bulgarians and Khazars came from East Turkestan, a region of Turpan-Urumqi-Hami and their initial origin was Tocharian. Gradually in the Sarmatian environment, they became Iranian-speaking. In the first century AD, they were already in the Caucasus and came in the sight of the annalists (Moses Khorenatsi).

Keywords: Bulgarians, Tocharians, Khazars, Vlyndurs, Tien Shan, Tochars, Yuezhi.

1. Преселението на българите на Вунд в Армения

В съвременната наука е наложена представата за произхода на древните българи, или прабългарите, като прототюркски (огурски) племена. Те се появяват в Източна Европа с хуните на Атила. Унгарските учени (Вилхелм Томашек, Армин Вамбери, Дюла Немет и др.) трайно свързват другото име на българите – „уногундури“, с името на народа уногури и, разбира се, с хуните.

Така възникналото уравнение **уногундури = уногури** се превръща в основа на теорията за огурския език на прабългарите, от който древните унгарци са заимствали около 500 думи, защото са живели в непосредствена близост и съседство с тях. А днес единственият оцелял наследник на този българо-огурски език е чувашкият език, приеман като наследник на езика на волжките българи.

В своята „История на Армения“, писана в V в., Мовсес Хоренаци съобщава, че някакъв народ на име *българи* (*булکاری*), водени от своя предводител Вунд, се заселили в Армения по времето на първия представител на династията Аршакиди на арменския трон или на митичния владетел Валаршак. Според „Историята“ на Хоренаци този Валаршак е брат на Аршак, основателя на Партия, което, ако се приеме буквално, означава, че е живял във III–II век пр. н.е.

Самият израз, съобщаващ ни за това събитие, е записан на арменски така: **Վղընդուր Բուղկարայ Վըրայ** (*Vghəndur Bughkaray Vnday*). В съвременния арменски звукът, обозначен с буквата **ղ**, се произнася като „gh“, поради което сред учените трайно се налага транскрипцията „вгхъндур“. Така се налага изводът, че „**ВГХЪНДУР**“ е пряк арменски аналог на общоизвестното „унугур“ или „уногури“. Датирането на появата на Вунд от Мовсес Хоренаци „при първият владетел от династията Аршакиди на арменския трон“ се обявява за анахронизъм и събитието се свързва с появата на уногурите в степите северно от Кавказ, което е станало след 460 г.

След като анализира текста, българският специалист по арменски език и арменска палеография доцент Петър Голийски прави един твърде важен извод. Прочитът „вгхъндур“ е невъзможен, тъй като в V в. буквата **ղ** предава звука „lh“ а не „gh“. Този фонетичен преход се осъществява с развитието на арменския език едва през X–XI в. Следователно прочитът на този израз **Վղընդուր Բուղկարայ Վըրայ** трябва да е „*Vlhəndur Bulhkaray Vnday*“. Като доказателство ясно се вижда, че в думата „българи“ (**Բուղկարայ**) буквата **ղ** предава звука „l“ или „lh“, защото иначе се получава безсмислено струпване на две съгласни – **ղ** („gh“) и **կ** („kh“). В съвременното изписване на думата „българи“ (**Բուլղար**) се наблюдава промяна, свързана с фонетичния преход, като буквата „люн“ **լ** предава звука „l“, а „лхад“ **ղ** вече предава звука „gh“.

Българският етноним е споменат в „История на страната Алуанк“ от **Мовсес Каланкатуаци** като име на народ и име на област, намирала се в района на историческа Армения – „Булкхар“ (**Բուլխար**), с **լ** („l“) и **խ** („he“). Поради тези колебания в правописа от фонетичните преходи, настъпили след X–XI в., П. Голийски смята, че най-древната форма на запис на българският етноним е била **Բուղկար** (Булкар), по-късната е **Բուլխар** (Булкхар) и най-късната е с буквите **լ** („lyun“) и **ղ** („lhə“) (което днес се произнася „gh“) и е **Բուլղар** (Булгхар)¹.

П. Голийски забелязва и друга важна особеност. В по-късните преписи на арменската география „Ашхарацуйц“ са добавени четири български племена и името на второто – **Օլկхнտոր-Բլкар-приշլци** (**Օլկխնտոր Բլկար / Olkhkhntor-Blkar**), съдържа синонимна форма на използваното от Мовсес Хоренаци **Վղընդուր** (*Vlhəndur*). Според обяснението на Керопе Патканян (превел „Ашхарацуйц“ на руски език) съгласно съвременната транскрипция трябва да се чете *oghkhntor* като вариант на *woghkhntor / uoghkhntor*, което е българското название „уногундури“ (*Ούννογοννδουροι, Ουνογοννδουροι*). Патканян правилно ги свързва с българите, за които съобщава Мовсес Хоренаци, преселени в Армения и затова определени като „пришълци“.

Според П. Голийски обаче прочитът *woghkhntor / uoghkhntor* не е верен, тъй като се получава безсмислено струпване на съгласните „gh“ / „kh“. Това ясно показва, че и тук **ղ** предава звука „lh“, т.е. трябва да се чете *olkhkhntor / ulkhkhntor*. Когато е в началото на думата, буквата **Ո** („o“ или „wo“ / „uo“) започва да се произнася като „o“ едва към края на X в. и за първи път се среща в текст от 1007 г., а преди това се е произнасяла като „wo“ / „uo“. Такова по-

твърждение откриваме в запис на Мовсес Хоренаци. По-късният анонимен автор е предал названието *wolhkhntor* / *uolhkhntor*, което е достатъчно близко до *vlhāndur*².

Логичното обяснение, което може да се даде, е, че (у)олкхнтор или (у)олкхндор в западноарменски е друга форма на първото споменаване на българите от Мовсес Хоренаци като *влъндур* (*Վլհնդուր Բուղկարայ Վլհայ* / *Vlhāndur Bulhkaray Vnday*) или „влъндурите на българина Вунд“.

Авторът на пасажа в „Ашхарацуйц“ под *Ողխնտոր Բլկար* (*Olhkhntor-Blkar*) е имал предвид точно българите на Вунд, преселени в Армения, и затова е добавил пояснението „пришълци“. И за никакви *вхъндури* / *уногундури* / *уногури* не може и да става дума.

Мовсес Хоренаци описва появата на Вунд в Армения така: „Той (владетелят Валаршак) извикал при себе си дошлите диви племена, които живеели в северната равнина и подножията на голямата планина Кавказ, в долините, дългите и дълбоки планински клисури, простиращи се до южните склонове на планината и към широкия вход на равнината, и ги подтикнал да изоставят разбойничеството и отвлечането на хора, да се подчинят на царския му закон и да плащат данък. При следващото си посещение той им назначил предводители и началници, които да установят необходимия ред. Той им изпратил мъдри мъже и надзиратели. След като въвел ред и за западните жители (на царството си), той се спуснал към зелените ливади, разположени близо до окръга Шар (Сиракена), който древните наричали „обезлесен“ (гол, лишен от гори) или Горен Басеан, където впоследствие се заселили и установили колонистите **Влъндур**³ **на булкара Вунд (Вънд)** (букв. **влъндурите на българина Вунд**) и (областта) започнала да се нарича по неговото име **Вананд**. И до днес там селата носят названия, получени от имената на неговите братя и потомци“⁴. Историческата област Вананд се е намирала около съвр. турски град Карс в Североизточна Турция.

Друг арменски автор, Степанос Орбелян, посочва „гавар“ (окръг) **Балк** (*Բաղկ*) в арменската област Сюник (Източна Армения). В XIII в. той е разделен на два „гавара“ (окръга) – Балк и Кашуник. В Кашуник е имало селище **Вананд**. Селище Вананд е имало и в съседния на Балк гавар Голтн (Гохтн / *Գոլթն*). Гаварът **Балк** на Сюникското княжество се е намирал при сливането на реките Гел и Волдж (днес там е Кафански район на Армения).

И до днес в района на Нахичеван (Ордубадски район), който е бил част от Сюникското арменско княжество, съществува малка река, приток на Аракс, носеща името **Вананд-чай**, както и две селища **Ванандли** и **Вананд**! Очевидно е, че названията **Балк** и **Вананд** са се предавали съвместно. Днес друго село **Вананд** съществува и в съвременна Армения в близост до старата столица, гр. Армавир, на 5 км от сегашната граница с Турция. Това доказва още веднъж, че разпространението на топонимите **Балк** и **Вананд** в „Историческа Армения“ е вървяло винаги съвместно! Сред съвременните арменци Вананд се среща и като лично име. Няма съмнение, че топонимът **Балк** (*Բաղկ*) е свързано с „българи“.

По-нататък Мовсес Хорнеци продължава разказа си: „В дните на цар Аршак (син на Валаршак) станаха големи смутове във веригата на голямата Кавказка планина, в **страната на българите**. Много от тях се отделиха и дойдоха в нашата страна, като се заселиха за дълго време в подножията на Кол (*Kolḡ*, съвр. форма *Kogh* – земя, съседна на Вананд), където има плодородна и хлебоносна земя“.

От синовете на Багарат⁵, принудени от царя да се покланят на идолите (на арменските езически богове), двама мъжествено загинаха от меч заради вярата на своите бащи. Не бих се поколебал да ги нарека последователи на Ананий и Елеазар⁶. Останалите дадоха съгласието си за следното: да ходят на лов и война и в събота, и да не обрязват децата си... Аршак (сина на Валаршак) заповяда да не им се дават жени от нахарарските (аристократичните) родове, ако те не са се отказали от обрязването. Те се съгласиха на тези условия, но не приеха да се кланят на идоли. Тук завършва разказът на Мар Абa Катина“⁷.

В своята „История на Армения“ Ованес (Йованес) Драсханакеертци уточнява защо са споменати евреите във връзка с областта Кол, като описва същото събитие: „След него (Валаршак) царува синът му Аршак, наследил непреходните добродетели на баща си. Той веднага започнал война с понтийците и ги изгонил. (...) По негово време [т.е. неговото царуване] **някои от евреите, които живеяха в земята на булкарите, в клисурите на Кавказ**, се отделили, дошли и се заселили в подножието на Кол. Двама от тях, измъчвани за непочитане на боговете, били убити с меч заради вярата на бащите си по примера на св. Елеазар и синовете на Шамовония“⁸.

От изложеното става ясно, че тези събитията стават много преди приемането на християнството в Армения, което станало около 301 г. Текстът свидетелства за наличие на силни езически традиции, което показва, че събитието е станало доста преди масовото разпространение на тази религия в страната.

Идентична потвърждаваща информация дава и т.нар. „Кеймбриджки документ“, който е откъс от писмо на кагана Йосиф до андалуския евреин Хасдай ибн Шафрут: „...Армения, и (нашите) бащи избягали от тях (арменците), защото не са могли да понесат игото на идолопоклонниците и (народът на Хазария) ги приел, защото хората на Хазария били в началото без Тора (закон) и в това време (евреите в Армения) също били без Тора и писмо. Те се сродявали чрез бракове с жителите на тази страна и се смесвали с езичниците, научили обичаите им, с тях винаги съвместно тръгвали на война; и така станали с тях един народ. Но те били твърди само в обичая на обрязването и само ча(ст от тях) почитали съботата“⁹.

Хазарският каган свързва рода си с евреите, преследвани в Армения, които се заселили при хазарите и изрично подчертава, че това заселване е било във времето, когато арменците са били езичници и идолопоклонници. А арменските автори посочват, че точно тези евреи се заселили **в страната на българите**. Следва ли от това, че в тази епоха **хазари и българи** са се смятали

за един народ, за една общност? Тази епоха със сигурност предхожда християнизацията на Армения в началото на IV в.

Хоренаци и Драсханакертци достатъчно ясно посочват хронологичната рамка! Българите идват в Армения при първия Аршакид, а при неговия син настъпват брожения в „земята на българите в клисурите на Кавказ“ и още българи идват в Армения. Другата важна информация е, че Мовсес Хоренаци е взел тази информация от Мар Аба Катина.

Кога е управлявал този митичен пръв Аршакид Валаршак (Վաղարշակ/Valharšak)? Самият Хоренаци ясно казва, че сведенията за Валаршак и сина му Аршак, т.е. съобщението за Вунд, е взел от „разказа на **Мар Аба Катина**“. След това той започва излагането на арменската история с Арташес I, представяйки го като син на Аршак. Така двете династии – *Арташесиди* и *Аршакиди*, се представят за една – Аршакиди, което обяснява и сливането на личностите и делата на реалния възстановител на Арменското царство в елинистичния период – Арташес I Велики, живял в III–II в. пр.н.е. и съвременник на Арашак I Партиянски в събирателния образ на Валаршак.

Тази представа се открива и у други арменски автори. В „История за царстването на император Ираклий“ епископ Себеос съобщава: „възцари се Аршак Младши (брат на партиянския Аршак) над Армения в град Мрцуини (Мцурин) с брата свой Валаршак, когото назначи за цар на Армения, управлява (Валаршак) 42 години, след него Аршак управлява 13 год., наследен от Арташес – 25 год.“. Според Вардан Аревелци Валаршак е управлявал 22 год., наследен от сина му Аршак, управлявал 26 г. Той е бил наследен от брат си Арташес, който загива по време на поход. Според Мхитар Айриванеци поредността на наследяване е следната: Валаршак – 22 год.; Аршак, негов брат – 23 год.; Арташес I – 25 год.

Така „литературният Валаршак“ отговаря на реалния Трдат I, поставен на арменския трон от своя брат – царя на Партия Вологез (Валарш/ак) I (51–78 г.). Името Валаршак е арменската транскрипция на партиянското име Вологез. Хронологически той не е първият Аршакид¹⁰, но е първият велик владетел, който утвърждава трайно династията на арменския трон или казано накратко, събитията, свързани с идването на Вунд, са в самото начало на I в., вероятно непосредствено около установяването на Аршакидската династия в Армения.

За да стесним кръга от вероятности, трябва да посочим още няколко сведения. Секст Юлий Фронтин в своя труд „Стратегикон“, Кн. 2, описва похода на Гней Домиций Корбулон (7–67 г.), пълководец на император Нерон, срещу арменския владетел Трдат I, брат на Вологес / Валарашак, през 59 г. Той съобщава името на **Ванад > Вунд**¹¹: „5. Гней Домиций Корбулон обсадил Тигранакерт (намирал се е до съвр. Диарбакър в турски Кюрдистан, откъдето минавал стар път от времето на Ахеменидска Персия, известен като „царският път на Дарий“¹² – б.а.), но се виждало, че арменците се готвят за упорита обсада. И тогава той (Домиций Корбулон) екзекутирал **Ваданд** (*Vadandus*) (точната транскрипция очевидно е **Ванад** – б.а.), единият от пленените мегистани¹³, а

главата му изстрелял с балиста в неприятелската крепост. Главата паднала в центъра на събранието, провеждано от варварите (арменците и съюзниците им – б.а.). При вида на отсечената глава, възприета като лошо предзнаменование, уплашените варвари побързали да се предадат¹⁴ [*Domitius Corbulo, cum Tigranocertam obsideret et Armenii pertinaciter viderentur toleraturi obsidionem, in Vadandum ex megistanis, quos ceperat, animadvertit caputque eius ballista excussum intra munimenta hostium misit. Id forte decedit in medium concilium, quod cum maxime habebant barbari; ad cuius conspectum velut ostento consternati ad deditionem festinaverunt.*]¹⁵.

А. Г. Бокщанин го превежда като **Ванад**, а според Камила Тревер името му е било **Вананд**¹⁶. Точно **Ванад** е вярната транскрипция и това се вижда от сходното сарматско име Ванадасп – „укротител на коне“, „владеещ (много) коне“ (ванад+асп): **Βανάδαςπος**, името на цар на язигите¹⁷ < староиранското *vanat-aspa – „укротител на коне“, от vanat – „победител“¹⁸. Очевидно **Ванад** и **Вунд** (Вънд) са две форми на едно и също име.

В своите „Анали“ Публий Корнелий Тацит споменава за същия случай, но без да споменава името на езекутирания пленник: „Минавайки през областта на тавранитите¹⁹, Корбулон избягнал неочаквана опасност. До неговата палатка бил заловен въоръжен **някакъв варварин от знатен род**. След като бил подложен на мъчения, признал, че неговата задача е била да го убие и издал своите съучастници. След това дошли пратеници от (обсадения) Тигранакерт и заявили, че ще отворят вратите на града. За до го умилюват, гражданите на Тигранакерт изпратили на Корбулон златен венец. Той благосклонно приел дара и заповядал да не се нанася ни най-малък ущърб на жителите на града“. Но когато римляните тръгват към града, намират портите затворени. „**Тогава Корбулон обезглавил знатния пленник и изстрелял главата му с балиста, за да сплаши жителите на града**“²⁰.

Двата източника се допълват: Секст Фронтин съобщава името на езекутирания варварски мегистан (**Ванад**), докато Тацит описва обстоятелствата, при които той е заловен – мисия за отстраняване на Корбулон.

Мовсес Хоренаци също пише, че в арменските легенди се разказвало за похода на някакъв римлянин Домет, който воювал с цар Арташес Последни (по неговата хронология наследил Санатрук). Първоначално римляните имали успех и проникнали в областта Басеан, но арменците успели да ги отблъснат и ги преследвали чак до Цезарея (съвр. гр. Кайсери в Турция). Предполага се, че въпросният Домет е Гней Домиций Корбулон, но Хоренаци погрешно е сметнал, че става дума за император Домициан Флавий (81–96 г.)²¹.

Войната с римляните продължава 10 години, в 63 г. Трдат отново си връща трона и в крайна сметка партяните успяват да се наложат с Рандейския мирен договор. В постигнатия мир с Рим партянската династия се узаконява на арменския престол, но формално страната се поставя под властта на Рим. На практика обаче нейната политика е обвързана изцяло с Партия²².

Ако се приеме, че българите на Вунд идват в Армения малко преди тези събития, то логично е Ванад (Вунд), като съюзник на Армения, да е управлявал народа си до своята гибел в 59 г.

Интересна е и етимологията на името Вунд. По-скоро то е звучало като Вънд, защото така се среща и в съвременния български език – като **Въндо/Въндьо**, но вече почти само като фамилното име **Въндев**. Във всички индоирански езици коренът **vant-* / **vand-* и **vanat-* / **vanad-* означава желая, стремя се, владея, а **vantar* – победител. В осетински *wændon* означава смел, дързък²³.

Ванитар или Вандар (*Wānitār* / *Wāndār*) е герой от „Авестата“, син на Ирадж, първия цар на Иран. Името означава „Победител на мрака“ или „Победител на злото“²⁴. В зороастрийската астрология Ванант е име на звезда, сътворена от Ахура-Мазда, която е една от „стражите на вечността“ и обикаля по Небосвода за 72 год. Названието „Ванант“ означава „побеждаващ“ и се идентифицира със звездата Фомалхаут (от арабски *fum al-hūt* – „уста на кита“), най-ярката от съзвездieto „Южна риба“. Това е южно съзвездие, едно от 48-те съзвездия, описани от Птолемей в древността, и едно от 88-те съвременни съзвездия, използвани от Международния астрономически съюз.

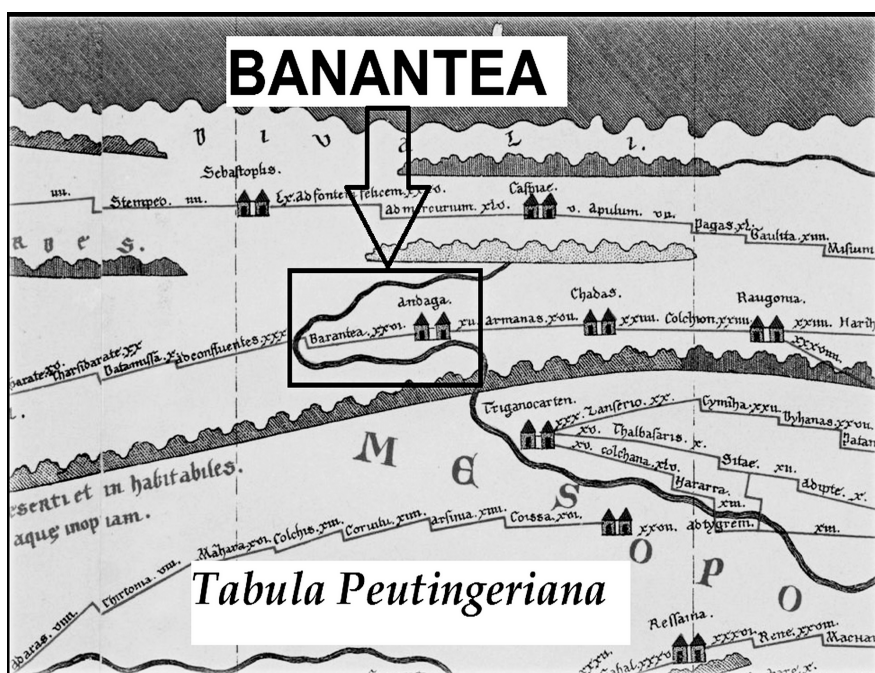
Друг интересен факт е съществуването на топонима **Вананд** в „*Tabula Peutingeria*“ (фигура 1).

Вананд се открива като селище „*Barantea*“, което Я. А. Манандян чете като объркан запис на „*Banantea*“ с пояснение, че отговаря на древноарменското *Vanand*, в род. п. *Vanandey*²⁵.

Основа на „*Tabula Peutingeriana*“ е римската пътна карта на римския политически деец и консул Марк Випсаний Агрипа (63 г. пр. н.е. – 12 г. от н.е.). Впоследствие е дописвана и допълвана и във вида ѝ, познат днес, е завършена от Касторий (*Castorius*) около 425 г. Фактът, че на нея е обозначен и Константинопол, показва, че долната хронологическа граница на създаването ѝ не е по-рано от 330 г., когато градът е наречен така в чест на император Константин Велики. Освен това в сегментите, изобразяващи Германия, са обозначени градове, които в началото на V в. са били разрушени и необитаеми, което показва, че картата не е допълвана след това²⁶. По това време областта **Вананд** вече е носила своето българско име.

Названието **Banantea** не е познато на Птолемей, но около 425 г. вече е било утвърдено. Това показва, че то се налага след втората половина на II в. и смъртта на Птолемей в 160 г., до края на III в.

За правилната интерпретация на **Barantea** като **Вананд** или **Карс** говори и фактът, че в близост са обозначени Colchion, отговарящ на турския град Агра, *Chadas* – Еркиш, *Andaga* – Ендек, разположен в близост до Ерзурум, *Autisparate* – Ерзурум, *Coloceia* – Ташбурун, *Cymiza* – Битлис, *Hariza* – Аруш (арменско име Арич), *Paracata* – Булакбаши, *Raugonia* – Газилер, а по-югоизточно от *Barantea* е обозначен *Tigranocerta* или Тигранокерт (днес Силван до Диарбакър в Турция). Възстановките са на Конрад Милер²⁷.

Следващият много важен въпрос, който трябва да бъде изяснен, е кога е живял главният източник на Мовсес Хоренаци – **старецът Мар Абa Катина**. Той се споменава и от Себеос (VII в.) като философа **Мараба от Мцурин**, което показва, че е живял или произлиза от гр. Мцурин. Себеос („История на Армения“) съобщава, че е чел лично книгата на „Мараба Мцуринския философ“, което показва, **че тя е била съхранена поне до VII в.** Без да влизам в излишни подробности относно споровете за живота и изобщо за съществуването на тази личност, е очевидно, че той е живял във времето, когато Мцурин е бил жив и обитаем град.

Град Мцурин (Мцурн **Մծնրն** / Мцурк **Մծնրք**) възникнал на мястото на старо асирийско селище или местност, тъй като името му означава „граница“ от асирийски (*msur*), иврит (*mecer*), акадски (*mišru*), шумерски (*maš*) – „граница“, „предел“, „межда“²⁸.

Във II в. Мцурин пострадва от земетресение, но е възстановен, достроен и разширен от арменския владетел Санатрук (88–110 г.) и обявен за столица. В IV в. обаче е окончателно разрушен от персийците при похода на шах Шапур II в 363 г. Очевидно дворецът на Санатрук е бил в Мцурин, а Мар Абa Катина е живял в този период, когато Мцурин е бил жив град и столица на Армения.

Трябва да уточним, че в своята „История“ Мовсес Хоренаци бърка името на столицата *Мцурин* с *Мцбин* или древната Нисибия – един напълно еврейски град, който реално никога не е влизал в границите на Аршакидска Армения. След него това правят и други средновековни арменски историци. Причината за това е народната етимология, според която името Мцбин идвало от армен-

ското *mtsuin* / *mtsuen* (дребна монета), тъй като, според легендата, цар Санатрук жертвал цялото си имущество за построяването на града и му останала само една дребна монета в хазната. Грешката на Мовсес Хоренаци е лесно разбираема, тъй като двете названия се изписват по сходен начин и вместо **Մծուրն** (*Mscurn*) при по-неясно изписване на „р“ (**п**) името може да се прочете като **Մծուին** (*Mscuin*), а „р“ да се възприеме като „и“ (**ի**) и Хоренаци е свързал Мцуин с Мцбин и легендата за монета останала в хазната на Санатрук²⁹.

Фавст Бузанд пише, че точно Санатрук построил Мцурин: „...до брега на река Евфрат, в долината, покрита с гъсти гори, ... при сливането на двете реки се намирал отдавна построен град, в местност, наречена Мцурк“³⁰. Мцурин се е намирал в областта Тарон, при най-горното течение на р. Ефрат.

Вероятно това е единствено времето на управление на Санатрук и сина му Валаршак I: като се знае, че през 217 г. областта Тарон (където е Мцурин) е завладяна от Сасанидите и остава в границите на Персия до края на държавата им през 637 г., следва, че Мар Аба Катина е живял в периода 110–217 г.

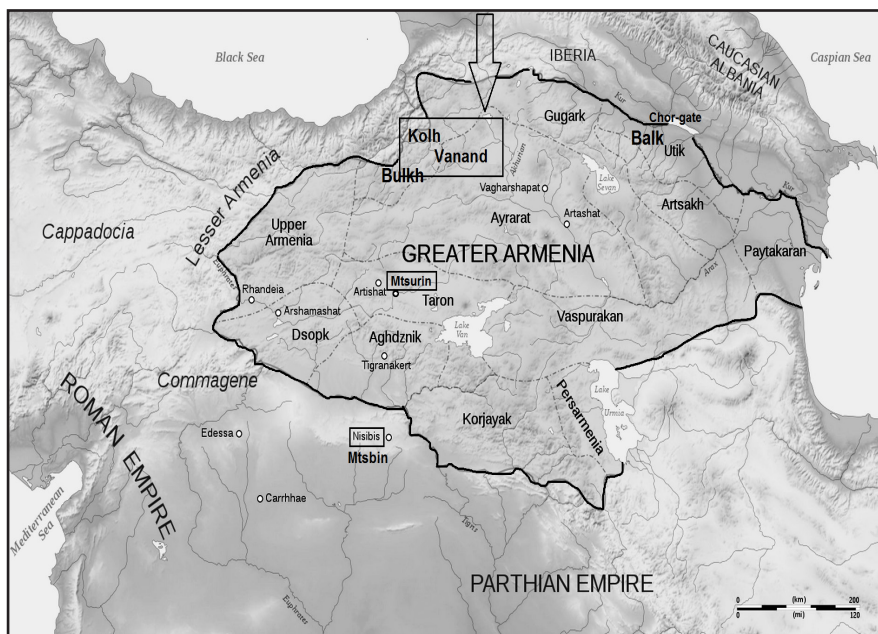
За царуването на Санатрук не се знае почти нищо. Дион Касий в кн. LXIII от своята „Римска история“ споменава някой си Санатрук и сина му Вологез (Валаршак), които в 116 г. воюват в Армения срещу римляните на император Траян. Според Йоан Малала (Хроника, кн. 11) този Санатрук е син на Мехердат, един от синовете на партиянския цар Вологез I (51–78 г.), т.е. брат на Трдат I Храбри. Следователно Санатрук е племенник на Трдат I. Санатрук е победен и загива по време на бягство след поражение на бойното поле. Според Мовсес Хоренаци Санатрук е убит по време на лов от случайна стрела. Очевидно е легендарното преиначаване на обстоятелствата около смъртта му – убийство от стрела по време на отстъпление от бойното поле, заменено с нещастен случай по време на лов. Аналогична информация дава и Йоан Малала, но за бащата на Санатрук – Мехрдат, а за самия Санатрук пише, че е убит по време на бягството си след битка с римляните. Очевидно Малала е ползвал друг източник, неизвестен за Мовсес Хоренаци. Малала казва, че се позовава на Ариан (очевидно на недостигналото до наше време съчинение „Партика“, в което е описана войната на император Траян с партияните)³¹.

Интересен факт, който показва връзката на арменския владетел Санатрук с реалния Санатрук, воювал с Траян, е съобщението на Мовсес Хоренаци, Себеос и Вардан Аревелци, че след Санатрук властта в Армения взема някой си **Ерванд**, който изтребил потомството на Санатрук. По време на похода на Траян царят на Осроена Абгар VII заема проримска позиция, но в 117 г. е убит от участниците в антримско въстание. **Синът на този Абгар VII се е наричал Арбанд (Ерванд)**³².

Въпреки че няма информация, очевидно Траян му е обещал арменския трон и той е участвал в римското нашествие в Армения. С помощта на римляните разорява Армения, тъй като Мовсес Хоренаци отбелязва, че по негово време имало голям глад. Обърквайки управлението му, той пише: „Междувременно Ерванд получил подкрепата на римляните, отстъпвайки им Месопотамия и си

подсигурил благоразположението на Веспасиан и Тит. Оттогава властта на арменците над Месопотамия престанала и Ерванд започнал да събира по-големи данъци от Армения. Римляните възстановили град Едеса и създали тук място за събиране на данъците от Армения, Месопотамия и Асирия⁴³³. Всъщност събитието е от времето на Траян. Очевидно с повечето данъци Ерванд е разорил страната. През 117 г. римляните поставят за цар на Осроена своя съюзник Партамасат, сина на партиянския владетел Хосров, който управлява до 123 г.

Синът на Санатрук, Валаршак I (117–144 г.), продължава борбата и Траян му отстъпва част от Армения. След смъртта на Траян през 117 г. новият император Адриан признава официално Валаршак за цар на Армения.

Арменският учен Арцруни Саакян смята, че името на митичния Валаршак (при който идват българите на Вунд) е резултат на историческата логика, до която стига самият Хоренаци. Валаршак I е поставил задача на Мар Аба Катина да проучи миналото на арменските царе и той е отбелязал името му в недостигналата до наши дни книга. Логично е Хоренаци да предположи, че Валаршак е първият Аршакид на арменския трон и се е интресувал от владетелите на тази страна преди него. Следвайки историческата логика, името Валаршак се закрепва като името на пръв владетел от Аршакидската династия, но в образа му се преплитат деянията на по-ранните владетели. Това обяснява и преплитането на имената, което по-късно е направил Мовсес Хоренаци – между реалния Валаршак I и легендарният Валаршак, основоположник на династията на арменските Аршакиди (фиг. 2. Аршакидска Армения).

За Мар Аба Катина Мовсес Хоренаци казва следното: „Цар Валаршак намерил някакъв сириец Мар Аба Катина, усърден човек, познаващ халдейското

и гръцкото писмо, и го изпратил при брат си Аршак Велики с достойни дарове [и молба] да му отвори царските архиви ... [Мар Аба Катина] изучил всички книги и намерил една на гръцки... Тази книга съдържала истинската история на древните предци и била преведена по заповед на Александър (Велики) от халдейския език на гръцки... От тази книга Мар Аба Катина използвал само достоверната история на нашия народ и я занесъл на цар Валаршак... написана на гръцки и сирийски.

Славният, доблестен и смел стрелец Валаршак, красноречив и интелигентен, получил книгата и след като я прочел, я поставил в двореца за съхранение с голямо внимание като едно от най-важните своите съкровища. И после наредил част от него да бъде издълбана върху каменна стела (плоча)“.

Логичният извод, до който стига арменският учен Арцруни Саакян, е, че Мар Аба Катина или Мараб Мцуринския философ е живял в Мцурин, столицата на Армения във II в. Той е бил секретар и писар или приближен книжовник на Валаршак I (117–144 г.). Саакян превежда прозвището *катина* (от сирийското *qatipa*) като „писар“³⁴.

С. С. Малхасянц смята, че сирийското *катина* означава „мъдр“ и съответства по смисъла си на термина „философ“³⁵.

В асирийски (античния сирийски език) *qattinu*, *qatin* означава професия, занятие, статус, позиция в обществото. Думата е производно на прасемитското, акадско *qātu* – „ръка“, а *Qatinu* е лично име със значение „сръчен“, „опитен“ или, както го нарича Себеос, „Мараба Мцуринския философ“, а в по-широк смисъл – „мъдрец“, „мъдр“, „вещ“, „знаещ“. Така името му съвсем ясно потвърждава неговия сирийски произход и правотата на Малхасянц³⁶.

Йованес Драсханакертци също уточнява, че Мар Аба Катина е сириец, знаещ халдейски (вавилонски) и гръцки език и писмо.

И така, без да навлизаме в повече подробности, свързани и с някои анахронизми в изложението на Мовсес Хоренаци за асирийския архив в Ниневия, можем да кажем, че сириецът Мар Аба Катина е бил приближен учен в двора на Валаршак I, който се е намирал в Мцурин.

При Валаршак II построеният от римляните град Валаршпат (Ечмиадзин) става столица на Армения, а Мцурин вече не е столица. В литературата има мнение³⁷, че Валаршак I (117–144 г.) е построил гр. Валаршпат, но римските свидетелства (на Стаций Приск, Дион Касий) сочат, че градът е основан от римляните в 165 г., в района на селището Вардгес и римски гарнизон е пребивавал там до 185 г., т.е. след като римляните се изтеглят, Валаршак II се установява в този град. Арменският владетел поддържа добри политически отношения с Рим, за което получава от император Септимий Север земеделски земи в Кападокия като лично имение³⁸. Освен това Валаршак II построява Валаршаван в гавар Басеан, при горното течение на р. Аракс (в близост до с. Хасанкала и Ерзурум, сега в Турция), но този град не е бил столица³⁹.

Така кръгът се стеснява и можем да поставим хронологичните рамки, в които е живял Мар Аба Катина, във времето, когато Мцурин е столица на Ар-

мения, или това е при Санатрук и най-вече по време на сина му Валаршак I, т.е. в края на I в. – първата половина на II в.

Косвено това потвърждава хипотезата, че преселението на Вунд е станало малко по-рано, малко преди управлението на Трдат I, т.е. при кратко управлявалите първи арменски Аршакиди – Вонон, Аршак, Ород, когато наистина има големи бедствия в Армения. Тя се превръща в бойно поле по време на войната, водена от Рим срещу Партия в съюз с Иверия поради опитите на партиянския цар Артабан III да постави някой от синовете си върху арменския трон.

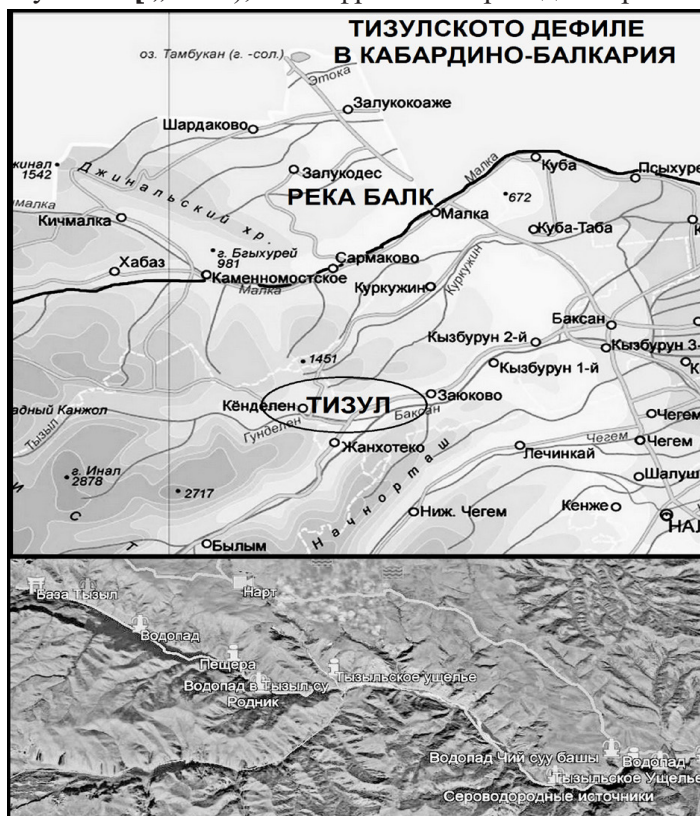
Друг арменски автор, Вардан Аревелци, в своята „Всеобща история“ конкретно споменава името **българи** в сведенията си за събития от II в.: „В дните на Валарш народите **Булгхари** и **Хазири**, водени от царя им, някой си **Внасеп Сурхап**, достигнали до р. Кура и се разположили на голям стан. Валарш (Валаршак II) ги нападнал, победил и преследвал до прохода Чор (Алазанската долина), но една стрела го улучила и той умрял след двадесетгодишно управление“⁴⁰.

Аналогично сведение дава и Мовсес Хоренаци, но вместо *булгхари* говори за *басили* (барсили): „...В дните му, като се обединили множествата на северняците, сиреч на **хазарите** и **басилите**, излезли от вратата Чор начело със своя предводител, някой си Внасеп Сурхап“⁴¹.

Степанос Таронечи също пише за *хазири* и *басили*, а Ухтанес – за *хазари* и *барсеги*, т.е. *барсили* (с буквата **п** „*lhad*“), а във френския превод на Бросе – „*Khazars et Barseghs / Barselhs*“⁴².

Изводът, който се налага, е, че в този период **българи** и **барсили** са били един народ, живеещ съвместно с **хазарите**.

Това се потвърждава и от един друг източник, известен като „Документът на Шахтер“⁴³, който дава интересна информация за приемането на юдаизма от хазарите, когато юдейските проповедници дошли да представят религията си: „И началниците (владетелите, вождовете) на Казария казаха:

В долината *TYZWL* (𐌲𐌵𐌹𐌶𐌷𐌹) *Thyzwl* / **Тизул** има пещера; донесете ни книгите, които са там и ги тълкувайте пред нас. Те така и направиха. Те влязоха вътре в пещерата; и там бяха книгите на Тората на Моисей и мъдреците на Израел...“. Предлагат се различни версии за нейната локализация. Коковцов и Минорски твърдят, че записът е объркан и трябва да се чете *TRKW* / *Тарку* в Дагестан, където се смята, че се е намирала първата столица на хазарите⁴⁴. Но се оказва, че долината **Тизул** (*Тызул*) и днес се намира в Балкария, в подножието на Елбрус, до село Гунделен (Кьонделен) в Баксанското дефиле, по поречието на река Гунделен, приток на Баскан. В Тизулското дефиле (ущелие) се намират много пещери и древни некрополи, повечето от които са ограбени още в древността (фигура 3).

Така става ясно, че българи и хазари очевидно първоначално са обитавали заедно района на Балкария и тук са били първите им контакти с евреите в Кавказ.

Името **Вънасп Сухраб** може да се разгледа като съставно от Вен / Вън+сеп – авест. *spit*, перс. *sapēt*, *safēd* – „светъл“, а втората част на името **Сухраб** е изцяло иранска, идентична с името на митичния герой от „Шах-наме“, богатира Сухраб, син на Рустам, в пахлави *suxr* – „червеникав“. Сухраб / *Sohrāb* или *Suhrāb* се превежда и като „рубин“, „блясък“, от перс. *sorkhabē* – „яркочервен“. Според Гадло името е Гушнасп Сухраб, а Гушнапс (*Gušnaps*) е съвр. перс. форма на средноперс. / пахлави форма Вешнасп (*Wēšnāsp*)⁴⁵.

В арменските извори Ф. Юсти го е срещнал като Вшнап (*Wšnāp*) и Внасп (*Wnasp*), но не конкретно за хазаро-барсилския владетел, а за други лица⁴⁶. Името Гушнапс се свързва със „свещения огън“ на зороастрийците. Адур-Гушнапс е един от трите главни храма на огъня в Сасанидската държава, намирал се на територията на Атропатена или съвр. Азербайджан.

Описвайки по-късни събития, Ухтанес (935–1000 г.), автор от X в., разказва за едно от нападенията на „северните народи“ по времето на Трдат III Велики (287–330 г.). Той се спуснал в равнината Гаргарац⁴⁷, достигнал границата на Алвания (*Alovanie*)⁴⁸ и в единоборство разсякъл на две **царя на Балк** (**Բաղք** / *Baghkh* / *Balkh*, с „*lhad*“)“. Това е твърде интересно обозначаване на народа нашественик, тъй като Хоренаци и другите автори, напр. Степанос Таронечи, описвайки същото събитие, ги наричат „басили / барсили“. Ухтанес, подобно на Вардан Аревелци, **директно свързва българите с барсилите**⁴⁹.

През 387 г. шах Ардашир II (379–383 г.) окончателно разделя с Източната Римска империя (Византия) земите на Армения. Хосров IV (387–389 г.) е подчинен на Персия, а Аршак III (378–387 г.) – на Византия. След смъртта на Аршак III византийците анексират Западна Армения. Политическата криза в Армения и чуждата окупация предизвикват бунт на част от **ванандаците** (арменизираните българи, жителите на Вананд), за който Мовсес Хоренаци съобщава следното: „По времето на Хосров се отделили хора от рода Ванандаци. Те не подкрепяли нито едната, нито другата страна и се укрепili в своите горски райони и скалистите клисури на Тайк (област в басейна на р. Чорох,

днес в Турция – б.а.). Занимавали се с разбойничество и нападали земите на двамата арменски царе, като смушавали и тревожили нашата страна. Военноначалникът Сахак, подчинен на Хосров ги нападнал, много от тях убил, а повечето прогонил към границите на Четвърта Армения. Но те не се заселили в страната Халтик, която е под покровителството на гърците, нито преминали към Аршак, а намерили убежище при някакви разбойници в Четвърта Армения, на границата на Сирия. А ванандците с голямо удоволствие се занимавали с разбойничество, смятайки това за справедливо и приятно. След дълго преследване Сахак ги прогонил до границите на Мананали⁵⁰.

Мананали отговаря на съвр. област Терджан в провинция Еризнджан, съседна на Ерзерум, в близост до Карс в Турция. Названието Четвърта Армения идва от административното делене на Византийска Армения, направено от император Юстиниан в 536 г. Всъщност Хоренаци прилага административното делене, станало по негово време, за по-ранни събития.

Малко по-късно вече напълно арменизираните „ванандаци“ (Вундови българи, жители на Вананд), които са християни, участват във въстанието на Вардан Мамиконян (450/451 г.) срещу Сасанидското (персийско) владичество.

В „Продължението на Историята на Тарон“ от Йоан Мамиконян се съобщава за област **Пулк** **Բուլկ** в същия географски район, която е се е намирала западно от Ефрат. В превода на Ланглуа тя е упомената като *Boughg*, с „*lhad*“, което показва, че в Ранното средновековие (VII в.) думата е звучала като **Bulg** (в западноарменски) или **Pulk'** (в източноарменски)⁵¹.

Николай Адонц съобщава за вливащата се в Ефрат **р. Пулк**, която протича през същата едноименна област и е съхранила името си до XIX в., а за областта Бугх (Булх) отбелязва, че там се е намирала крепост *Бул-берда* (армен. *berd* – крепост), чието по-старо име е било **Булкха** (*Bulkha*) **Բուլխա**⁵².

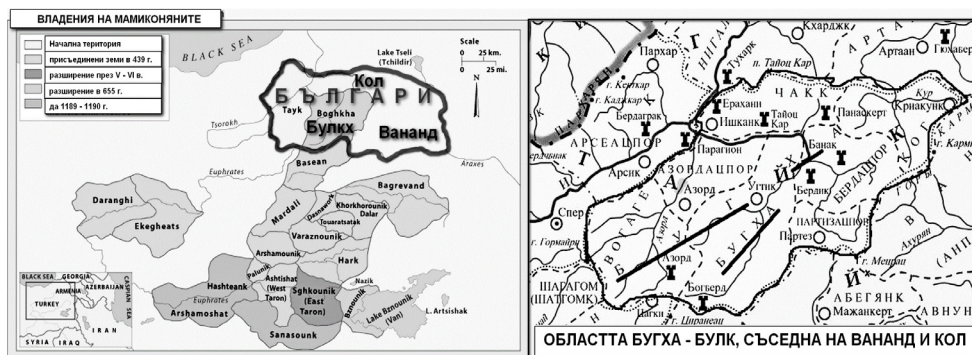
Арутюнян свързва **р. Bulg** (съвр. произн. **Богха**) със съвр. р. Олта в Турция, приток на р. Чорох. Едноименната област Олту днес се намира в района на Ерзурум⁵³.

Проф. Цветелин Степанов цитира един малко известен факт. В един църковен средновековен текст от XIV в. – „Похвала за свещеномъченика Фока“, публикуван от специалист по старобългарски език проф. Иван Добрев, се казва че и българите на източния бряг на Черно море, „в Сидия и на р. Форасий“ почитали този светец, дори българският цар изпратил корона и златен щит като дар за църквата на светеца в гр. Синоп. Според слависта проф. И. Добрев вероятно това е Кубрат, който е бил християнин и става дума за Кубратова България⁵⁴. Но отговорът е друг. Пренасянето на мощите на св. Фока⁵⁵ (живял в III–IV в.) от Понт в Константинопол е станало около 404 г., така че българите са добавени по-късно.

Самият извор е твърде интересен. Това е сборник от жития, съставен от неизвестен автор през XIV в. на западнобългарска редакция. Иван Добрев предполага, че авторът на гръцкия оригинал „Похвала за свещеномъченик Фока“ е Астерий Амазийски, епископ на Амазия, живял в края на IV в. Ори-

гиналът не е достигнал до наши дни и е познат от по-късния препис на Симон Метафраст (Логофет), живял през X в. Публикуван е в корпуса „*Patrologia Graeca*“. Интересното е, че в оригиналния гръцки текст не се споменават българи, а се говори за варварите в Скития, които живеели край Меотидското езеро, Кимерийския Боспор, р. Танаис, р. Фасис, които научили за светеца и го почитали. Аналогично българският преводач е заменил израза „варварите от Скития“ с „варварите от Сидия и България“, а вместо р. Фасис (Риони) е употребил р. Форасий. Не е ясно дали това добавяне е в резултат на някакво сведение за българи на изток от Черно море или просто българският автор е решил да включи и българите сред почитащите светеца. Според И. Добрев Сидия е име на област и на гр. Сиде (Σίδη). Областта се намирала между нос Ясун (Ясун борун) и гр. Трапезунд, а р. Форасий е р. Чорох⁵⁶.

В „Географията“ на Птолемей р. Чорох е обозначена като Апсорус (*Apsorrus*), а предаването *A-псорос* > *Форасии* е логично, т.е. не може да става дума за грешка. В непосредствена близост са областите **Вананд**, **Кол**, и **Булк**, където е имало заселвания на българи още при първите Аршакиди, утвърдили се на арменския трон. Също тук тече **р. Булк** или **Болка**, съвр. Олта, приток на Чорох⁵⁷ (фиг. 4. Булк в съседство с Вананд и Кол).

Топонимът *Балк* се среща и на север от Кавказ, като ни показва кои територии са обитавали българите на Вунд преди да се преселят в Армения. В осетинските предания се срещат хидронимът и топонимът **Бълк / Балк** (*Bælq*) – река, приток на Терек и областта, през която тя протича – **Балгийско поле**. Това е съвр. р. Малка, протичаща през Кабардино-Балкария и вливаща се в Терек. Тя е дълга 210 км и започва от северните склонове на Елбрус. Кабардинците и днес наричат р. Малка с името **Балк** (вж. фиг. 3). Понятието **Балгийско поле** или **полето Балг** (*Bælġæ*), използвано в „Нартския епос“, очевидно се отнася за прилежащите равнини, през които протича реката в посока север⁵⁸.

Според Л. Г. Лопатинский, съвр. название **Балкария** произлиза именно от хидронима **Балк** (*Малка – Балк / Balk*)⁵⁹. Всъщност топонимът и хидронимът идват от названието **българи** (**булкари** в „Историята“ на Мовсес Хоренаци) и това показва, че древните българи са обитавали Западен Кавказ и са

оставили своето име в названието **Балкария**, което днес е единствената останала българска следа в Кавказ, надживяла столетията. Както видяхме, Ухтанес директно посочва, че арменският цар Трдат в единоборство посякъл **царя на Балк Բաղք** (Baghkh / Balkh) и това съвсем не е случайно съвпадение.

2. Какво означава названието „уногундури“?

Особено интересна информация съобщава **Михаил Сирийски** (1126–1199 г.) – сирийски яковитски патриарх, роден в Мелитена. Написал е хроника, в която предоставя най-интересната информация за произхода на българите. Той разказва за трима братя, тръгнали от дълбините на Азия (планината **Имеон**), които, „...Когато достигнаха до ромейските граници, един от братята, наречен **Булгариос (Bulgaryus) ܒܘܠܓܪܝܘܣ**, взе 10 000 души и се отдели от братята си. И премина той р. Таниос (Дон) и р. Дунав, и поиска от (император) **Маврикий (582–602 г.)** земя, за да живее там и да бъде съюзник на ромеите. Той му даде Горна и Долна Мизия и Дакия, цветущи страни, които народът на аварите бе опустошил по времето на Анастасий, и те се заселиха, като отбрана на ромеите. Тези скити бяха наречени от ромеите **българи (Bulgāryē) ܒܘܠܓܪܝܐ**“.⁶⁰

Аварското нашествие обаче се състояло 65 год. след възцаряването на Анастасий, т.е. няма как това да е император Анастасий I! Този Анастасий, когото споменава **Михил Сирийски**, не е император Анастасий, а негов съименник, полководец по времето на **Маврикий**.

Дискусиите относно това съобщение на сирийския патриарх са познати в историческата литература, така че няма да се спирам на тях.

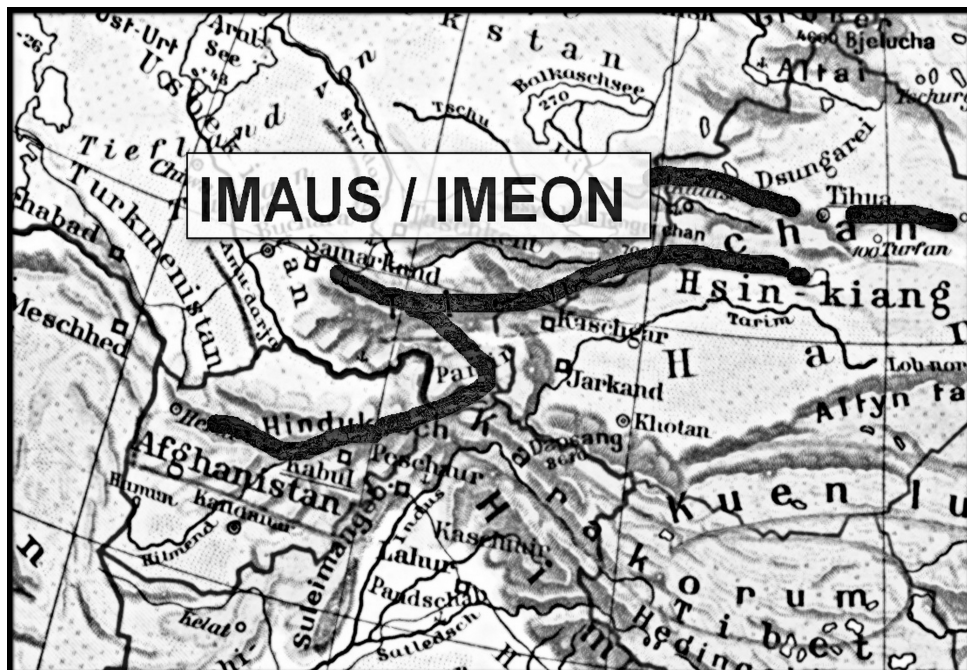
От сравнение с арменските извори става ясно, че преселението е станало много преди император **Маврикий**, но **Михаил Сирийски** е съединил легендата за преселението на българите и хазарите с по-късни събития, станали по времето на император **Маврикий**. И това е участието на български и арменски отряд от общо 20 000 души, водени от същия полководец **Анастасий**, в помощ на сваления персийски шах **Хосров II Парвиз** във войната му с узурпатора **Бахрам Чубин** в 591 г.⁶¹

Планината **Имеон** е всъщност планината **Имаус** на **Птолемей**, която дели Вътрешна от Външна Скития и съвпада с планинския масив, образуван от планините **Тяншан**, **Памир**, **Хиндокуш** и хребетите, които са вододел между реките **Амударя** и **Сърдаря**. Следователно изразът „зад клисурите на **Имеон**“ означава, че са дошли от Външна Скития на **Птолемей** или „Скития зад **Имаус**“, т.е. района на съвременен **Синцзян** (вж. фиг. 5. **Имаус / Имеон**).

И така, каква миграционна вълна има в този период от тази част на Азия в посока на запад? Единствената голяма и отбелязана както от гръко-римските, така и от китайските автори вълна е появата на племената **саки**, **тохари** и **асиани**, съответно при китайците – **Саи**, **Усуни** и **Юечжи** и разгромът на **Гръко-Бактрия** в средата на II в. пр. н.е.

Логично е ядрата на българите и хазарите да са част от тези племена. Така те не могат да бъдат тюрки, тъй като етнегеназата на тюрките още не е започнала. И най-вероятно са тохари, тъй като по това време такова е наследението от двете страни на Тяншан, в Таримския басейн и в областта Гансу.

И тук, като косвено доказателство идва изразът, записан от Мовсес Хоренаци: **Վլհնդւր Բուլհարայ Վլրայ** – *Vlhandur Bulhkaray Vnday*. Буквалиният превод е „влъндурите на българина Вунд“, но опитите думата „влъндури“ да се приравни с „уногундури“ (*Οὐννογουνδουροι, Ουννογουνδουροι*) се оказват също толкова успешни, колкото уравнието *уногундури* = *уногури*.

От други източници е известно, че българите са наричани **ВННТР** – „веннтери“, което стои по-близо до „уногундури“, но също е различно от „влъндури“.

В писмото си до андалузкия евреин Хасдай ибн Шафрут, написано в 951–952 г., хазарският владетел Йосиф казва: „Те (българите – б.а.) били победени (в своите стари земи), а те (хазарите – б.а.) ги преследвали, докато не преминали голямата река Дуна. До ден днешен те (българите, написано **в.н.н.т.р.** – б.а.) живеят близо до Куштантиня (Константинопол), а хазарите завладели тяхната страна“⁶².

Под формата **В.н.н.д.р.** българският етноним се среща и в арабската географска традиция. В „Худуд Ал Алам“ се споменават като **V.n.n.d.r** и **N.nd.r**: „От маджарите на изток има планина, на юг от нея се намира народът **В.н.н.д.р.** (Дунавска България – б.а.), които са християни, а на запад и север е областта на русите“⁶³. Трансилванските Карпати са първата граница между Първата

българска държава и маджарите (Унгария) след преселението им в Панония и Трансилвания в края на IX в.

Още в 1875 г. Гаркави обяснява названието **V.n.n.t.r** в писмото на хазарския каган като название на българите, отговарящо на византийското Οὐννογουνδοῦροι, Οοννογουνδοῦροι (унногундури, оногундури), но това става преди откриването на известния арабски текст „Худуд Ал Алам“. Маркварт също свързва арабското **n.n.d.r* с „българи“⁶⁴. Унгарците също използват названието „нандор“ (*nándor*)⁶⁵ за обозначаване на българите⁶⁶.

Формата „Влѣндур“, използвана от Мовсес Хоренаци, е твърде интересна. За да обясни разликата между *влѣндур* и *внѣндур* (*венентер*), доц. П. Голийски предполага, че има грешна транскрипция на името от сирийския източник или текста на Мар Абa Катина, която е направил арменският историк, тъй като в сирийската азбука „естрангело“, „ламед“ ܠ (л) и „нун“ ܢ (н) са твърде близки и лесно могат да бъдат объркани от чужд преписвач, особено ако се отнася за чуждо (несирийско и неарменско) име. Само че има и други разновидности на сирийското писмо, в които ܠ „ламед“ и ܢ „нун“ са доста различни.

Трябва да се има в предвид, че арменската писмена традиция започва от самото начало на V в., когато епископ Месроб Машоц в периода 402–406 г. по заповед на арменския владетел на Персийска Армения, Врамшапух (389–417 г.), пребивава в Едеса, където създава арменската азбука. Мар Абa Катина (Мараба Мцурински) е живял два века преди Месроб и е сириец. На какъв език и с какво писмо е била написана „Историята“ му не е известно, но и Мовсес Хоренаци и Себеос са я четяли без затруднения. Арцруни Саакян смята, че тя е била написана на гръцки⁶⁷. А това изключва погрешната интерпретация на името.

Преди всичко обаче историкът трябва да се придържа точно към изворите. Само че всяка хипотеза, свързана с обвинение към древния автор, че е направил грешка в своя труд по-скоро говори за слабост в съвременните интерпретации и трябва да се търсят други обяснения за появата на неудобния факт, тъй като от „влѣндур“ по никакъв начин не може да се стигне до трансформиране във „внѣндур / внѣнтр“!

Приемаме, че Мовсес Хоренаци или Мар Абa Катина, „мъдрецът философ от Мцурин“, е предал напълно правилно думата, т.е. имаме „влѣндур“, което се потвърждава и от по-късното „олхонтор“, а не сбъркан запис на „внѣндур“ и съответно „влѣндур“ и „вененетри“ – „уногундури“ са две съвсем различни думи.

Значението на „влѣндур“ идеално може да се обясни чрез най-източните древни индоевропейски езици, известни като тохарски езици. В тохарски В *walo, ylai* и А *wlām*, пратохарска форма **w'əlan* (*u'əlan*) означава владетел, цар, с по-късна форма в тохарски В *lant* – владетел, *lantuññe, lantuñña, lantuññana* – владетелски, тохарски В *lantuññe*, тохарски А *lāntune* – владетелско достойнство⁶⁸. Паралел има в келтски – *walna* (управлявам), *walo* (княз, вожд), *walatro, wolnamon* (владетел), в латински – *ualeo* (силен), в готски – *waldan* (владе-

тел)⁶⁹. Следователно пратохарската форма за владетел е била **w'əlan (u'əlan)*, респективно **w'əlan-tār (u'əlan-tār)* – владее (в медіопасивен залог) и така *Vlāndur Bulkaray Vnday* може да се обясни като директно предаване на тохарски на израз със значение „*владеещият българите Вунд*“ или „*българите, които владее Вунд*“. Двете названия *уногундури* / *внъндури* и *влъндури* са две напълно различни думи.

Главният град на Вананд, където се заселват българите на Вунк, е **Карс**. Като *Кърс* името е засвидетелствано за пръв път в „За управление на империята“ от Константин Багрянородни. Но произходът на названието е неясен – някои го свързват с грузинското *qweri* – врати (Бартольд), други – с древния арменски владетел Карани, споменат в хетски надписи от 1410–1390 г. пр. н.е., което е повече от съмнително и изцяло фантастично.

Най-вероятно, както смята П. Голийски, названието **Карс** идва от Въндовите българи и тохарското *B kerccī* – палат, дворец, т.е. столицата, дворът на Вънд и етимологията е свързана с оградено място, двор – виж в англ. *court* (двор на владетеля), в латински *hortus* (градина), в праиндоевропейски **ghortīyo* (оградено място)⁷⁰. В тюркските езици се среща формата *karš* – дворец, която е тохарска заемка.

Още по-интересно е, че в старобългарски се е съхранила подобна дума **крась** (къща, дом), засвидетелствана в един-единствен извор – старобългарския превод на „Диалозите на Псевдо-Кесарий“, и е дума без етимологично обяснение⁷¹. Смятам, че **крась** е точно дума-реликт от най-древния пласт в българския език. Формата в тохарски А не е запазена, но е логично да е *kārş* (карш) или *kārś* (карсь) и така е заета в тюркски. Названието *Karç* е съхранило тази форма, съответно **крась** е вече славинизиран вариант на същата дума.

Също с произход от тохарския език се обяснява и названието **внъндури** / **оногундури**. Неочаквано названието **(в)унгундури** / **(в)унгунтури** се открива най-рано в китайската династична история на династията Старша / Западна Хан (206 г. пр. н.е. – 9 г. от н.е.) или „Хан шу“ във връзка със съдбата на т.нар. „сяо юеши / юечжи“ (*Xiǎo Yueshì* / 小月氏), частта от народа юечжи (**тохар-ри-арси**), които остават в своята родина Гансу и се подчиняват на сюнну.

Тохарите са голяма група индоевропейски, неиндоирански племена, които между III и II хил. пр. н.е. се преселват от Източна Европа, вероятно през Балканите (или Кавказ – не е ясно), Мала Азия и Иранското плато в Централна Азия, съвр. Синцзян в Таримския регион, Западна Монголия и коридора Гансу до платото Ордос (съвременен Северен Китай). Тяхната миграция предшества индоиранското разселване с едно хилядолетие. Тохарите създават своя степна империя, просъществувала до възхода на племената сюнну в III в. пр. н.е. Тогава сюнну нанасят няколко сериозни поражения на тохарите-арси в Гансу – първите две са нанесени от шаню Маотун, а последното и най-тежко – от наследника му Лаошан в 166–165 г. пр. н.е.

След този катастрофален разгром, народът на арсите / юечжи потегля на запад – към своя „Голям изход“ към долината на р. Или и завинаги напускат

своите земи около Хуанхе в Хеси или земите на запад от големия завои на Жълтата река при платото Ордос и областта Гансу⁷².

Юечжите достигат до Фергана и Средна Азия, като първоначално се заселват на север от Сърдаря (там Страбон ги отбелязва като *Taharoi*), а впоследствие завладяват източната половина на Гръко-Бактрия. Тях китайците наричат „Да юеши / юечжи“ 大月氏, т.е. „големи юечжи“, а завладяната Източна Бактрия наричат Дася 大夏, което е китайска транскрипция на *Tochara*. Те дават начало на Кушанската държава. Една по-малка част от тях обаче остава в Гансуйския коридор „между Дунхуан и Циляншан“ (т.е. Източен Тяньшан – б.а.), в старата си родина. Те предпочитат да се подчинят на врага и техни бивши васали сюнну пред неясното преселение на запад.

В „Хан шу“, гл. 94б се съобщава, че владетелят на „малките юечжи / юеши“ (*Xiǎo Yueshì*), васал на шанюя (*shanyu*), чиито владения били в района на гр. Чжанйе (*Zhāngyē*) 张掖 (съвр. пров. Гансу), се титулувал **Веноуто-ван** (89 г. пр. н.е.) *wēn ǒu tú wáng* 溫偶騶王⁷³. По този въпрос известният руски китаист А. Малавкин пише: „Титлата **Wen-wang** 溫王 или **Wēn ǒu tú wáng** 溫偶騶王 се съобщава в повечето китайски източници, но подробна информация за нея няма. Може да се предполага, че това е обозначение на родовоплеменно название, съществувало при юечжите“⁷⁴.

Твърде интересна е възстановката на произношението на това съчетание. В епохата Хан реконструкцията на 溫偶騶 е ^h*wānn̥wātú* / ^h*wānn̥wəwthwāj* / ^h*on̥n̥wəthwāj* (Старостин), в епохата Източна (Младша) Хан – ^h*uānn̥yo^bduos*, ^h*uānn̥yo^btuas*, (Шюслер), в древнокитайски – ^h*un̥n̥yo^rother*, в средновековния китайски – ^h*won̥ngu^xda* (Бъкстър-Сагар), последният йероглиф „ван“ (*wáng*) 王 означава „владетел“, „княз“⁷⁵. Според обобщените данни на *Wiktionary* за реконструкцията на произношенията в ранносредновековния китайски 溫偶騶 е ^h*uon⁻gu^h-thwāj*.

Френският китаист Франсоа Тиери реконструира произношението в епохата Хан, като прави сравнение със съвремените произношения в южнокитайските диалекти: кантонски – *vũn-ngau-tou*; миндонг – *ung-ngó-tou*; виетнамски – *ôn-ngâu-du*, *ôn-ngâu-thoái*; японски – *on-gu-da*, *un-gō-ta*; корейски – *on-u-tan*.

Съчетанието „оуту“ (*ǒutú*) 偶騶 (*n̥wātú*, *n̥yobdu*, *nguwxda*) не е дума – двата йероглифа като израз означават „чифт, двойка ниски (диви) коне“ (騶, 騶 – нисък кон таоту, вид пони; у Бъкстър 騶 *tuó* – див кон, произн. в древнокит. th*er*), поради което Николай Бичурин го е превел по смисъл като „караул“, „охрана“, „граничен княз“, а Василий Таскин – като „военен лагер“ и дори го сравнява с тюрк. *ordu* – „орда“, „войска“, което също не е особено правилно⁷⁶.

Интересното е, че 騶 – „див кон“, всъщност е заемка от прамонголското *aduγu* – „кон“, или пратюркското *ǎ tV*, тюрк. *at* – „кон“, или от пратюркското *adgır*, в съвременния турски *aygır* – „жеребец“, което показва, че предаването на крайното „-r“ в чужда дума е много вероятно.

Титлата „веноутован“ се среща още във варианти на изписване *wenyudi* 溫禺鞬 и *wenyudu* 溫禺犢⁷⁷. Разликата е в последния йероглиф 鞬 и 犢, съответно 鞬 в епохата Хан – *tei*, и 犢 в епохата Хан – *duk*, според четенето във *Wiktionary*⁷⁸.

В такъв случай смятам, че много по-удачно е целият израз „*wēnōutí*“ да се приеме за китайска транскрипция на чуждо некитайско название от тохарски произход, както смята Малявкин – „като родовоплеменно название у юечжите“. Съответно реконструкцията на произношението в епохата Хан е максимално близко до **оунгудур** / **онгунтур** или **уногундури**. Унгарската авторка Каталин Чорнай транскрибира 溫禺鞬 като *uən-ngiu-tieg* / *uən-ngiu-tiei* и я тълкува като *ongdurti* – хипотетична сюннуйска (пратюркска) титла „десен княз“. В тюркските езици *ong* е „десен“ / „западен“⁷⁹. Без да коментирам „верността“ на тълкуването, нейната транскрипция също подкрепя моята. Така става ясно, че управляващият род или племе у юечжите тохари се е наричало **онгунтури** / **унгундури**.

Например йероглифът **Вен** (Wen) 溫, означаващ „мил“, „приятен“, „топъл“ се оказва стара заемка от тохарски А – *wañi*, В – *wīna* („удоволствие“, „приятен“), от тохарски В – *wināññentār* („радостен“, „щастлив“), производно на праиндоевропейското **wēn(hx)iyo* („хубав“, „красив“, „надежден“), в авестийски – *vanaiti* („славен“, „победоносен“), в санскрит – *vānati* („харесвам“, „радвам се“, „ликуващ“, „победоносен“, което е същото понятие, засвидетелствано и в името Вунд / Вънд), *vanas* („любов“), в староанглийски – *wine* („приятел“), в старонорвежки – *vānn* („надежден“, „красив“).

Производни на същия индоевропейски корен, посочени в етимологичния речник на Дъглас Адамс, са в тохарски В – *wāntare* („действие“), *wāntreśše* („силен стремеж“), *weñenta* („възхваляващ“), в тохарски А и В – **weñ* („говоря“, „възхвалявам“), и като първооснова той посочва прототохарското **weoñduru*, съответно в санскрит *vandāru* („възхвала“), в протоиндоевроп. **wṇd̥rwo* > пратох. **weonhdoru* – „слава“, „възхвала“⁸⁰. При сравнение на тохарското *wināññentār* с внтр (венентер / вñндур) се открива смислово сходно значение – „носители на щастието, на божествената предопределеност“. Смисълът на названието е „славен“, „възхваляван“, „силен“, т.е. „добър“, „надежден“ и т.н., Винанхентар / Уинанхентар – „славният“, „богоизбраният“ или „управляващият“ род!

Знакът ñ предава носовия звук *n^h* или *ny* / *ng*, което показва че формата **уногундури** е максимално близка до първоизточника, докато записът с арамейски букви **внтр** 𐤅𐤍𐤕𐤕 (венентер, нандор) не предава носовото *nx* / *ng*. Самото пояснение „управляващи“ се е превърнало в нарицателно название на общността, подобно напр. на „царски скити“, „царски саки“. Очевидно **уногундури**те произлизат директно от управляващото ядро и са част от тохарската общност, като едновременно с мигриращите към Средна Азия юечжи-арси (средата на II в. пр. н.е. или 165 г. пр. н.е.) в началото на I в. от н.е. вече са забелязани от арменците в Западен Кавказ. За около 150 години част от миг-

риралите от Централна Азия тохари увличат със себе си сарматската маса в „Степния коридор на Средноазиатското междуречие“ и достигат до Кавказ. Така може да достигнем до най-древния етап от българската история, свързан със степната империя на юечжите или арсите-тохари.

3. Откъде идват българите и хазарите?

В историческата наука, езикознанието и ономастиката са известни няколко начина за назоваване или самоназоваване на племена и народности:

1. с название, означаващо обикновено „хора“, „човеци“, „човешки същества“, „общност“, „свободни хора“ (дойч – „хора“, франки – „свободни“);

2. по географски признак – на името на планина, река и др. (англи – „жители на крайна земя“);

3. по характерни умения или занаяти (напр. сакси – „ножари“, свеби – „плувци“);

4. по характерни положителни качества (много е трудно да бъде посочен народ, който да се самонарича по свое унижително качество или по свой недостатък, напр. като „мелези“, „смес“, „сбирщина“ или „разбойници“, „бунтовници“, „простаци“, „роби“ и пр.).

Според Томашек, Вамбери и Немет „българи“ идва от тюрк. *bulgamak*, *bulgha*, *bulya* – „смесени“, „мелези“, „смесен народ“ или конкретно според Вамбери – „бунтовници“, „смутители на реда“, „отцепници“. Това мнение, въпреки своята очевидна несъстоятелност, е прието в науката и до днес. Подобно обяснение е конюнктурно и резултат от случайното съвпадение на българското самоназвание с тюркската дума. Без да се спирам на дискусиите около значението на българския етноним, достатъчно добре известни от историческата литература, ще представя само моето мнение. Оказва се, че името българи / булгари може да се обясни много добре с тохарските езици. В българската литература подобна идея изказва доц. П. Голийски, който посочва още хетското *parkuš* и тохарското A, B *pälk* – „светъл“, „огнен“, „горящ“, „блестящ“, „ясен“, „светъл“⁸¹.

Китайските източници наричат пратохарските племена, с които древните китайски царства се сблъскват в северозападното направление, с общото название 北 (северени), 白 (бели) Ди 狄, Бей ди 北狄, 白狄 и огнени (червени) 赤 Ди 狄 или Чи ди 赤狄, или „огнени варвари“. Ди 狄 и също аналогичният йероглиф 𠂔 означават „варварин“, „номад“, „враг“.

За втората част от българското име (гар / кар) трябва да се посочи пратохарска дума **ghara* / **khara* (𐰽𐰸𐰚) („група хора“, „класа“, „каста“), в тохарски A *kär*, B *kare*, пратох. **käre* („притежаващ ранг/сан“, „знатен“, „принадлежащ към висшата класа/каста/група“), *kār* – „събирам“⁸².

Така названието *pälk-khara* или *pälk-ghara* означава точно „огнени хора“, както и китайското 赤狄. Тохарските езици обясняват и варианта на българското име, известен ни от Михаил Сирийски – **пугури**, което идва от тохарски A *por*, B *pūwar*, пратохарски *puwār* – „огън“, синоним на *pälk*.

Формата в тохарски А е по-близка до хетското *pahhur* („огън“), съответно в пратохарски вероятно е имало форма във винителен падеж **puhōr* или **p^euhōr* („огнен“)⁸³.

В най-източните части на Тяншан, по северните склонове на хребетите Баркултаг и Кърлъртаг в епакота Хан са известни няколко тохарски племена, като най-многобройното от тях се наричало **чеши** (Chēshī) 車師, следващото по големина – **пулей** (Pulei) 蒲類 и третото – **беилу** (Beilu) 卑陸.

Транскрипцията на тези названия съвпада с названията **хазари** и **бълги** (българи). В различните китайски източници чеши (Cheshi) 車師 се среща в няколко форми на запис:

1. **Чеши** (Chēshī) 車師 – възстановка в древнокитайски и епохата Хан: *ka-srij*, *ka-šjəj* / *kašəj* (Старостин), *kīo-šri* (Wiktionary) – касри, каси, каша / кашаши / касири. Предвид факта, че йероглиф 師 под формата ши (*shī*) 獅 предава иранската дума *šēr* („лъв“), изходната форма, самоназванието на този народ е било **касири** (древните предци на по-късните хазари). По метода на Тиери в кантонски е *geoi-si*, в южнокитайските диалекти миннан и сянь – *ki-sr*, *cia-sir*, във вьетнамски – *xa-sr*, в корейски – *geo-so*, в японски – *ko-shi*.

2. **Цзюйсу** (Jūsōu) 巨蒐 и **Цусу** (Qūsōu) 渠搜 са по-ранни форми на изписване на същото име (Цзюйсу-чжи 巨蒐氏 – племето цзюйсу) съответно в „Пътуването на Му, Сина на Небето“ и **Цусу** (*Qusou*) 渠搜 в главата „Югон“ (Yugong) на „Шан шу“, където те са посочени като едно от племената на западните жуни или „варвари“⁸⁴. Възстановката на първия вариант е *gá-sōu* (Старостин), *gīoX-šriəu* [Wiktionary], а на втория – *ga-sru*, *ga-šiew* (Старостин), *gīo-srjuw* (Wiktionary) или съответно **гасри** > **гасири**.

3. **Гуши** (Gūshī) 姑師 – възстановка в епохата Хан: *kās-srij*, *kāh-šjəj* / *kāh-šəj* (Старостин), *kuo-šri* (Wiktionary) > **касири**, **косири**.

Анализът показва, че главното племе в тази група се е наричало **касири**, което пряко кореспондира с етнонима **кхазари** / **козари** / **хазари**.

Птолемей (II в.) посочва град Касия, отговарящ на съвр. Кашгар, намиращ се близо до Хотан и планина Касия, както той нарича разклоненията на Среден и Източен Тяншан.

Тези топоними показват, че в древността народът **каси** / **касири** е обитавал територията от Кашгар до Турфан, Урумчи и Хами, около Тяншан, източните части на която Птолемей нарича също планината Касия. Плиний споменава народа **каси** / **касири** в най-източните райони на Скития, което потвърждава правилността на възстановките. Самоназванието на кучийците или жителите на тохарският град Куча е било *kušīññe*, или *kusaññe*, а на главният град и държавата *Kuši* или *Kuca*. Аналогично е и названието на чеши – *kasi*, *kasir*.

И така какво е значението на топонимите Куча и Чеши? Отговор ни дават отново тохарските езици. В тохарски В *kutsi*, *kuši* означава „бял“, „чист“, „свят“, а в тохарски А *kāsu* означава „красив“ – производни на индоевропейският корен **k^wēit* / **kwit* – „бял“, „светъл“⁸⁵. В келтските езици съществува праформа **kassarā*, в староирландски – *casar*, в уелски – *kesseir*, в корнуолски – *ceser* („мълнии“, „светкавици“)⁸⁶.

В кховарски *kasara* и в непалски *kāso* означава „бял“, „блестящ“ (за метал); в кашмирски *gāsh, gōsh* има значението „ярък“, „блестящ“; в пали (северноиндийски език) *kasiṇa* означава „бял“, „свят“ (в религиозен текст); в праиндоирански **kasira* е „бял“, „чист“. В езика на скитите **krau-kasi* е означавало „бял, блестящ сняг“ (според Плиний), а аналогичното *kasi* – „бял“, „светъл“⁸⁷. Това обяснява значението на китайското „бей ди“ (бели ди).

Днес благодарение на анализа на йероглифните форми на названието юечжи (*Yuè-zhī*) 月氏 стана ясно, че в древността то се е произнасяло като **роучжи** и отразява самоназванието им **арси** / **арши**, т.е. уравнението **юечжи** = **арси** = **тохари** получи своето неопровержимо доказателство. Оказва се, че първоначалният правилен запис на това название е *Ròu-zhī* 月氏, което е максимално близко до самоназванието на този народ. Но с течение на времето йероглифът 月 със значение „месо“, „плът“ еволюира до съвременната форма на изписване 肉 (в съвр. мандарин се произнася жу/жоу), а излезлият от широка употреба 月 започва да се бърка със сходния по изписване, но съвсем различен по произношение и значение йероглиф „юе“ (*Yuè*) 月 със значение „Луна“. Настъпилата грешка е чисто механична и изцяло случайна, но се закрепя в литературата до наши дни⁸⁸.

Названието „арси“ е производно на индоевропейския корен **argʰ-* / *(*e)*h₂erg-ēn* – „бял“, „светъл“, „блестящ“. В тохарските езици този корен е представен с тохарски А *ārki, ārsi*, тохарски В *ark, arkwi* – „бял“, „светъл“, с пратохарска форма **ārkw(ä)i* – „бял“⁸⁹.

Самоназванието на **юечжите** е било **арши, арси, арghi** и точно тях има предвид Херодот (V в. пр. н.е.), когато споменава народа на аргипеите (Αργιπταίοι), обитавал най-крайния североизток на познатия свят. Не е трудно да се види в това название, очевидно леко деформирано гръцко придаване на тохарското „*ārki ype* / *ārsi ype*“ – „бяла страна“, „бял народ“ или също „бели ди“ от китайските извори.

Съществителното **arse (ārsē)* в тохарски В или в езика на Куча преминава в тохарски А или езикът на агни (Карашар), всъщност в език на управляващата общност на юечжите в Гансу – в *ārs* (арш). В родителен падеж мн. число, формата на **ārsē* е *ārsäši*, но с палатиален, приглушен изговор на „*ā*“. По този начин названието в тохарски А „*ārsi ype*“ се превежда като „бяла страна“.

Палатиалният изговор обяснява защо китайците го пропускат при предаването на етнонима „*ручжи*“ или „*руши*“, което наподобява много на индийското „*ришики*“ (*Rishika*) – едно от враждебните неиндийски племена в „Махабхарата“, за които Джордж Роулинсън отбелязва, че винаги се приравняват с „*Tukharas*“ – тохари. Аналогично в тохарски В *ruk, rukā*, означава „светъл, блестящ“, което не изключва наличието или много древното заемане от ирански в тохарски на корена **r^auk* („блясък“) и използването на това название като синоним на *ārsi*⁹⁰.

Очевидно е, че самоназванието на юечжите като *арси, арши, руши* се е съхранило у една етническа група на памирските таджики в Горно-Бадах-

шански район на Таджикистан като **рушанци**. Смята се, че името рушан и рушанци, или „*рухен, рухни, рухъонен, рушни*“, според народната им етимология означавало „светли“, „бели“, „блестящи“, и това са потомците на древните *руши, арси* или *тохари*, покорили Гръко-Бактрия.

Вижда се, че първоначално носителите на езика тохарски В или западнотохарски обитават земите, разположени по южните и северните склонове на планината Тяншан. Може и да са били в зависимост от арсите юечжи или са били просто техни близкородствени съседи. По време на изселването на арсите една голяма група остава в района на Агни (Карашар) и разкъсва това езиково единство. В най-западните райони на Кашгар и разположените по-южно Хотан, Тумшук проникват източносакски племена, които се смесват със завареното тохарско население, при което възникват двата родствени източноирански езика – хотано-сакски и тумшуко-сакски.

Като сравним с китайските сведения, става ясно, че народът **касири** / **хазари** е обитавал северно от Турфан (*Turpan*), между Карашар, Урумчи и Хами, в най-източните разклонения на планината Тяншан в епохата преди възхода и разширението на сюнну (*Xiongnu*). По време на династията Западна Хан (края на III – края на I в. пр. н.е.) този регион е обитаван от няколко племена, които образуват федерация. Най-главното от тях е чеши (*Chēshi*) 車師 или **касири**. Следващият по значение народ е записан в няколко варианта: пулу (*Pulu*) 蒲陸 (в „Хан шу“, или История на династията Западна / Старша Хан) и като пулей (*Pulei*) 蒲類 и беилу (*Beilu*) 卑陸 (в „Хоу Хан шу“ или История на династията Източна / Младша Хан). Съответно реконструкциите на произношението в различните епохи са следните:

а) По Сергей Старостин (Starostin, Chch):

1. **пулей** (*Pulei*) 蒲類 – в епохата Хан *pá-rwəś* (*paru'sh*).
2. по-стар вариант в „Хан шу“ – **пулу** (*Pulu*) 蒲陸 – епоха Западна Хан *pá-rəuk* (*par'uk*).
3. **беилу** (*Beilu*) 卑陸 – епоха Хан *pe-rəuk* (*per'uk*).

б) По Аксел Шуслер (Axel Schuessler):

1. **пулей** (*Pulei*) 蒲類 – епоха Източна (Късна) Хан *ba-luis*.
2. **пулу** (*Pulu*) 蒲陸 – епоха Късна / Източна Хан *ba-liuk*.
3. **беилу** (*Beilu*) 卑陸 – епоха Късна / Източна Хан *pie-liuk*.

в) По Бъкстър и Сагар (Baxter-Sagart):

1. **пулей** (*Pulei*) 蒲類 – средновековен китайски *bu-lwɨj^h*.
2. **пулу** (*Pulu*) 蒲陸 – средновековен китайски *bu-ljuwk*.
3. **беилу** (*Beilu*) 卑陸 – средновековен китайски *pjie-ljuwk*.

По метода на Тиери – **пулей** (*Pulei*) 蒲類; в кантонски – *bok-leoi*; във виетнамски – *bù-loại*; в японски – *bu-rui*; в корейски – *po-ryu*, **пулу** (*Pulu*) 蒲陸; в кантонски – *bok-luk*; във виетнамски – *bù-lục*; в японски – *bu-roku*; в корейски – *po-rjuk*, **беилу** (*Beilu*) 卑陸; в кантонски – *bei-luk*; във виетнамски – *bây-lục*; в корейски – *pi-rjuk*; в японски – *hi-roku*.

Според обобщените данни от Wictionary за реконструкцията на произношенията на китайските йероглифи в ранносредновековния китайски съответно за **пулу** (*Púlu*) 蒲陸 е *buo-lüuk*, за **пулей** (*Púlèi*) 蒲類 е *buo-luih* и за **бейлу** (*Bēilu*) 卑陸 е *piē-lüuk*.

Д. Съсъллов, анализирайки труда на холандския китаист Де Гроот, посочва още едно интересно название. В „Хан шу“, в гл. 55 областта около езерото Баркул е наречена **Пулейхо** (*Puleihóu*) 蒲類侯 и според Де Гроот *Pö-li-hö* е името на страната и на народа, обитавал около езерото Баркул⁹¹.

Тук е интересно да видим как се е произнасяло въпросното **пулейхо** (*Puleihóu*) 蒲類侯 в епохата Хан, а именно: *buo-luih-γau* (Wiktionary); *ba-luis-go* (Axel Schuessler); *bu-lwij^H-huw* (Baxter-Sagart); по метода на Тиери – в кантонски *bok-leoi-hâu*, във вьетнамски *bù-loại-hầu*, в японски *bu-rui-gu*, в корейски *po-ryu-hu*, т.е. **бълги**, **булхи**, **бурхи** / **брухи**.

Ясно се вижда че древните названия от „Хан шу“ и „Хоу Хан шу“ се отнасят за един и същ етноним, за един и същ народ – **park / bark, palk / balk*, който е бил със сигурност близък до *Burg, Purk / Bulg, Pulk*. И той не е изчезнал безследно, а се е съхранил в названието на двете големи езера в този регион – Баграшкул и Баркул.

Хотано-сакските документи съобщават, че освен тези названия на около 10 км северно от Турфан, в подножието на Тяншан (хребета Богдошан) се е намирал древният град (*kaṃtha*) **Phalayākā** (Line 23: ... *yirrūmcjñä kaṃtha cṃmaidä baḍaikä nq̄ma kaṃtha, argññvā bisā kaṃtha, ermṃvā bisā kaṃtha, phalayākā kaṃtha, tturpqnä kaṃtha, barqnä kaṃtha*)⁹². И това пряко потвърждава разгледаните по-горе възстановки на китайските йероглифни записи. Споменатите градове са *Yirrūmcjñä kaṃtha* (Урумчи), *Cṃmaidä baḍaikä* (Кумул-балик, т.е. Хами), *Argññvā kaṃtha* (Карашар, в случая гр. Арси – юечжи), *Ermṃvā kaṃtha* (гр. Ерма, който отговаря на селището Гучен / *Gǔchéng*⁹³ 古城, намиращо с на 160 км северно от Турфан, където е имало будистки манастир според „Тибетските анали на Хотан“), *Tturpqnä kaṃtha* (Турфан), *Barqnä kaṃtha* (селище с китайско име Убан 無半/*wú-bàn*, в епохата Тан – *tiü-ṗuan^H*; селището се е намирало между Турфан и Карашар)⁹⁴.

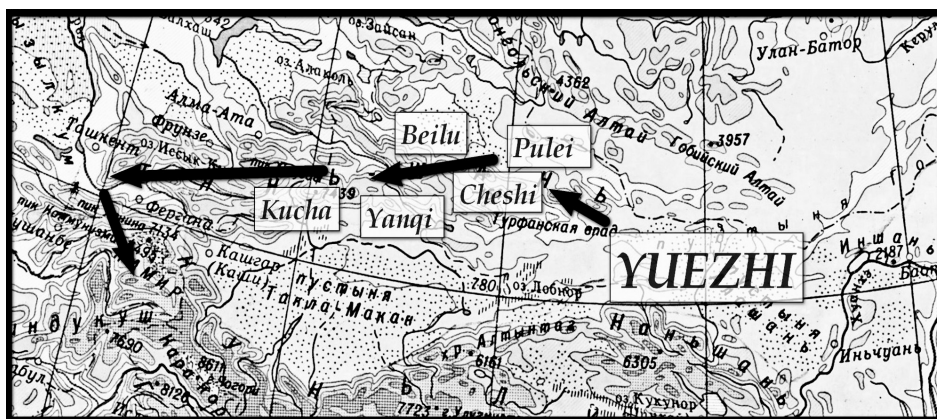
В уйгурските документи хотанското **Phalayākā** се предава като **Бълаюк** (*Bīlayuq*). По-късно китайците го наричат Шуйпан (*Shüipang*). Тук в Ранното средновековие е имало несториански християнски манастир и в неговите руини в 1905 г. германският пътешественик Алберт фон Льо Кок (Le Coq) открива останки от различни християнски текстове, написани на согдийски, сирийски, древноуйгурски и пахлави. Повечето от тези ръкописи са датирани към IX–X в.⁹⁵ Следвателно, както ясно се вижда, название, звучащо като **Бълг** / **Пълк**, е фигурирало в този район и по-ранните китайски извори от епохата Хан закономерно го предават като Пулей и Бейлу! Въпреки че Пулей в епохата на династията Хан се е намирал доста по-източно от **Phalayākā** от времето на династията Тан, в района на ез. Баркул, можем да предположим, че съвпадението на топонимите изобщо не е случайно и че цялата територия от Турфан

до Баркул се е наричала **Пълк / Бълк** и е била свързана с такъв едноименен народ.

„Хоу Хан шу“ дава интересни сведения за тях. За царство Пулей се казва, че населението му е от скотовъдци-номади, които отглеждат предимно хубави породи коне, камили, овце и други домашни животни, а земеделието е слабо развито, но сеят жито, изготвят хубави лъкове и са добри войни. Същите сведения се отнасят и за останалите племена. *Но всички те са със светли коси, т.е. са европеиди.*⁹⁶

В „Хоу Хан шу“ се казва, че „Пулей първоначално е било голямо царство (близо до езерото Баркул – б.а.), но когато „Западните райони“ били завладени от Сюнну, царят на Пулей обидил Шаню. Разгневеният Шаню нападнал Пулей и преселил на друго място повече от 6000 души от царството. Това място, където те били заточени, се нарича Аву **阿惡**⁹⁷ и се е намирало в десните (или западни – б.а.) покрайнини на сюнну. Ето защо това царство се нарича Аву. На юг, на разстояние 90 дни езда с кон се намира народът на чеши. Говори се, че (някои) от бедните, нещастни хора, избягали в планинските долини, където се заселили и създали царство (Пулей)“⁹⁸. Мащабите на тези принудителни миграции вероятно са били много по-големи от тези данни, съобщени в китайския извор.

След като империята Западна Хан налага контрола си върху тези райони, разделя владението Пулей на две части – Преден или Западен Пулей, с център съвр. Урумчи, и Заден или Източен Пулей, с център брега на ез. Баркул. По аналогичен начин и останалите владения са разделени на западни или предни и източни или задни. Преден Бейлу се е намирал в близост до съвр. район Фукан (*Fukang*) 阜康, в Синцзян, а Заден Бейлу – в долината Панцулеи (*Panqulei*) 潘渠類.

В III в. двете владения Бейлу и Пулей са присъединени към Заден Чеши. Чеши съществува до 487 г., когато е завладян от прауйгурите гаоче (*Gaoche*) 高車, а касирите се изселват при своите родственици в съседното царство Агни (Карашар).

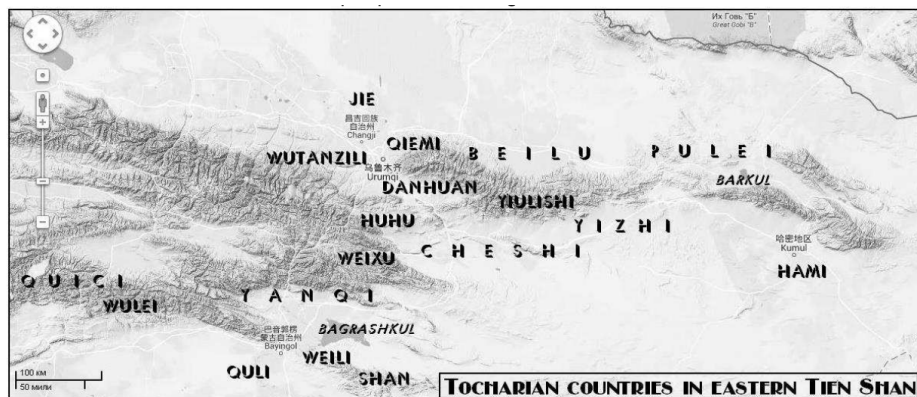
При сравняване на известното от китайските извори с данните от арменските и сирийските извори се открива интересно съвпадение:

Българите и хазарите идват от планината Имеон, респ. народът **балк** / **бълг** / **пълк** / **парук** (пулу-пулей / биелу) или българи и пугури е част от общността **каси** / **касири** (чеши), която обитава територии около планината Тяньшан – основната верига от Имеон, и Хазириг, като **каси** / **касири** е по-голямата общност, т.е. старшият брат, докато **балк** / **бълг** (българи / пугри) са част от нея. В сирийските източници имаме ясното приравняване на българи към **бургари** / **пугури**.

През 165 г. пр.н.е. основната маса арси-тохари напуска Гансу и, водена от управляващия род Унгундури, преминава през Турфанската падина и се придвижва покрай северните склонове на Тяньшан на запад (фиг. 6.). Тази внушителна по мащабите си миграция минава през земите на народите касири (чеши) и бълги / пугури (лулеи / бейлу) или хазари и българи, като увлича и голяма част от тях. Така към края на I в. пр.н.е. вече има българи (пугури) и хазари в Кавказ. А в първата половина на I в. от н.е. Вунд със своите българи се преселва в Армения. Когато империята Западна Хан подчинява района на Източен Тяньшан (II–I в. пр.н.е.), заварва там една почти обезлюдена територия, а Чеши, Пулеи и Беилу са малки селища с по няколко хиляди души население (фигура 7).

Тази миграция се доказва и от изворите. В района на Дунхуан е бил открит китайски текст, който уточнява, че царството Янци (Агни), което се намира между Турфан и Куча, е основано от юечжите⁹⁹.

В „Ситян Луцзин“ (*Xitian Lujin*) или „Западният път“ (Dunhuang document S. 383), датиран от началото на династията Сун (960–1127 г.), се казва, че **Янци (Карашар) също се нарича и Юечжи**. По-точно в „Ситян Луцзин“ е записано, че „за да се стигне на запад до Гаочан (*Gaochang*) 高昌 (Гаочан е китайска военна колония, създадена по време на империята Хан, в близост до съвр. Турфан) се пътува само един ден. Също така, че след изминаване на път от 1000 ли 里 (около 500 км) се пристига в държавата **Юечжи / Юеши** (*Yuezhi*) 月氏, а също на 1000 ли е държавата **Куча** 庫車 / **Гуйци** (*Guizi*) 龜茲“.

Тук със сигурност **Юечжи** (*Yuezhi*) 月氏 означава **Янци** (*Yanqi*) 焉耆 или Карашар, а не Царството на кушаните в Средна Азия, което е много по-далече и в посока от изток на запад е след Куча, а не преди нея¹⁰⁰. Согдийският „Наф-намак“ потвърждава китайския извор, като посочва, че населението на Янци (Кара шар) се наричало *‘rkcyk*, т.е. юечжи (*Yuezhi*) 月氏 = *‘rkcyk* (арси, арши или руши).

Така вече става ясно, че при своето преселение на северозапад част от арсите е останала в района на Източен Тяншан, до езерото Баграшкул (Бостен-ху) и е дала начало на държавата Агни (Карашар). Това се доказва и от топонимията. Например в согдийският източник „Наф-намак“ (*Nāfnāmak*) или „Книга за народите“ с *tyw’r’k* се обозначават хора, обитаващи региона на Окс (Амударя), жителите на Тохаристан или земите на Кушанската държава, а като *‘rkcyk* е упоменат народът, живеещ непосредствено след Кашгар, Хотан и Куча, т.е. жителите на Карашар или Янци (в китайските източници), които са носителите на езика тохарски А (*arsi kantwo*). „Наф-намак“ е писан около 800 г. в Турфан. Съхранява се в Берлин¹⁰¹. В хотаносакските източници названието на Карашар е Аргина (*Argīña*), а в манихейски средноперсийски текстове е Арк (*Ark*)¹⁰².

И така, пътят на българите и хазарите от клисурите зад Имеон до Кавказ е много по-сложен и дълъг, отколкото се смяташе в науката на XIX и началото на XX в. Това е изцяло моя хипотеза, която представям на читателите в максимално сбит и кратък вид, следвайки непредубедено изворите¹⁰³.

Трябва да отбележим, че в българската, а и изобщо в историческата литература пръв историкът-любител, юрист по професия Димитър Съсъллов, въз основа на труда на холандския китаист Де Гроот (*De Groot. Die Hunnen der vorchristlichen Zeit / Хуните в предхристиянските времена*) стига до извода, че предците на древните българи са обитавали земите между Баграшкул и Баркул и излага своята идея в книгата си „Пътят на България“, издадена в 1936 г. Името Баркул той тълкува директно като „Българско езеро“, а вървящата на юг от него планина Баркултаг (най-източният хребет на Тяншан) – като „Българска планина“¹⁰⁴. Но под силното влияние на приетата от тогавашната наука теория за хунския произход на българите и поради оскъдността на знанията за древната история на този регион той стига до погрешните заключения, че това население, разположено между Баграшкул и Баркул, по своя произход е било хунско, т.е. част от племената сюнну и го обвързва с появилите се по-късно в Европа хуни на Атила. А днес пряката връзка между сюнну и хуните на Атила е поставена под съмнение!

Казано с други думи, Д. Съсъллов поставя основите на тохарската теория за произхода на българския етноним, без да е осъзнавал, че става дума за съвсем друг народ, нямащ нищо общо със сюнну, дори напротив – явяващ се пряко потърпевш от експанзията на сюнну!

¹ Тази статия в превод на английски език („The Ancient Bulgarians – Who Were They? A New Look at the Old Question“) беше публикувана в годишника на Катедрата по история към Сегедския университет (Унгария) – *Chronica*, 2023, volume 22, 200–232. Предоставям българския текст на статията с допълнения.

² **Голийски, П.** Българите в Кавказ и Армения (II–X в.) София, 2006, с. 39, 41, 434–435, 451–452, 462–463.

³ Пак там, с. 39–40, 52.

⁴ Трябва да отбележа, че в изданието от 1990 г. транскрипцията на руски език е отбелязана правилно „...колонистов булгара Влндура Вунда“.

⁵ **Хоренаци, Мовсес.** История Армении. Ереван, 1990, с. 61.

⁶ Това са евреи, заселени в Армения.

⁷ Става дума за евреите, отказали да се поклонят на вавилонските идоли по време на „Вавилонския“ им плен.

⁸ **Хоренаци, Мовсес.** Цит. съч., с. 69.

⁹ **Драсханакертци, И.** История Армении. Ереван, 2011, 194–195.

¹⁰ **Коковцов, П.** Еврейско-хазарская переписка в X веке. Ленинград, 1932, 113–114; Голб, Н., О. Притцак. Хазарско-еврейские документы X века. Москва, 1997, част 2.

¹² Първият Аршакид на арменския трон е Вонон. Управлявал е кратко – 12–16 г. Между 16 и 18 г. страната е под пряко римско управление, а в 18 г. римляните поставят Арташес III Зенон (18–34 г.) от Понтийското царство. Той не се жени и няма наследници. След неговата смърт Артабан III поставя своя син Аршак като втори етнически партянин на арменския трон, но той става жертва на заговор. След убийството му Артабан III поставя за кратко време за цар на Армения друг свой син – Ород (35–37 г.), брат на Аршак, но последният е прогонен от съвместен римско-иверски поход в Армения. Вероятно така възникват легендарните представи за Валаршак (Вонон) и Аршак (син на Артабан) като за първите Аршакиди (Аршакуни) в Армения.

¹³ Първ в нашата литература обърна внимание на този факт проф. Ат. Стаматов. – вж. **Стаматов, А.** *Tempora incognita* на ранната българска история. София, 1997, гл. 2.

¹⁴ **Арутюнян, А.** Древняя Армения между Восточным Средиземноморьем и Ираном (II в. до н. э. – III в.): Динамика межгосударственных границ и административно-территориальное деление. Белгород, 2016, с. 11.

¹⁵ Партянска титла, владетел на съюзен народ. Самата титла *μεγιστάνοι* е гръцка по произход, но е заимствана и използвана в Партия, откъдето се разпространява и в Армения.

¹⁶ **Фронтин, Секст Юлий.** Стратегемы. Военные хитрости. Санкт-Петербург, 1996, кн. 2, с. 104.

¹⁷ **Bennett, Ch. E.** *Frontinus: The Strategemata*. Both the Latin text and the English translation are those of the Loeb edition 1925, book 2, ch.7.

¹⁸ **Бокшанин, А.** Парфия и Рим, кн. 2. Москва, 1966, с. 194, бел. под лин. 250; Тревер, К. Очерки истории культуры Древней Армении II в. до н.э. – IV в. н.э. Москва-Ленинград, 1953, с. 213.

¹⁹ **Цагараев, М.** Славных предков имена. Цымыти, 2009.

²⁰ **Justi, F.** *Iranisches Namenbuch*. Marburg, 1895, с. 347.

²¹ Жителите на планината Тавър. Районът на Диарбакър се намира в близост до югоизточен Тавър.

²² **Тацит, Публий.** Анналы. Малые произведения. История. Москва, 2003, с. 341; Дибвойз, Н. Политическая история Парфии. Санкт Петербург, 2008, с. 162.

²³ **Хоренаци, Мовсес.** Цит. съч., с. 106.

²⁴ **Меликишвили, Г., О. Лордкипанидзе.** Очерки истории Грузии (в 8-и т.). Том 1. Грузия с древнейших времен до IV в. н. э. Тбилиси, 1989, с. 202.

²⁵ **Абаев, В.** Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том 4 (U-Z). Ленинград, 1989, 85–86.

²⁶ **Justi, F.** Op. cit., S. 347.

²⁷ **Манандян, Я.** Круговой Путь Помпея в Закавказье. – Вестник древней истории, 1939, кн. 4, с. 81.

²⁸ **Подосинов, А.** К вопросу о времени создания Певтингеровой карты. – Вестники древней истории, 2016, том 76, кн. 4, 938–955.

²⁹ **Miller, K.** Die weltkarte des Castorius genannt die Peutingersche tafel. Ravensburg, 1888, S. 12.

³⁰ **Липин, Л.** Шумеро-аккадско-русский словарь; Подольский, Б. Большой иврит-русско-ивритский словарь. Тель-Авив, 1992, с. 723.

³¹ **Манандян, Я.** О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. эры – XV в. н. эры). Ереван, 1954, гл. 4.

³² **Бузанд, Ф.** История Армении. Ереван, 1953, с. 90.

³³ **Малала, Иоанн.** Хронография. Москва, 1986, кн. 11, Траян.

³⁴ **Кассий, Дион Коккейан.** Римская история. Книги LXIV-LXXX. Санкт Петербург, 2011, кн. LXVIII, 21 (1), с. 111.

³⁵ **Арутюнян, А.** Цит. съч., с. 194.

³⁶ **Саакян, А.** Столица Мцурн и историограф Мараб Мцурнийский. – Национальная академия наук Республики Армении, Доклады, Vol. 111, № 2, 2011 г., с. 195-206. <<http://elib.sci.am/index.php?ln=2&cont=1&cnt=1&Exp=1&nm=112>>

³⁷ **Семенов, И.** Сведения Псевдо-Бардесана Эдесского о Кавказе: III – первая половина IV века. Махачкала, 2011, с. 73.

³⁸ The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CAD). Volume 13. Editor-in-Charge Martha T. Roth. Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 1982, 172–173.

³⁹ **Тирацян, Г.** К вопросу о градостроительной структуре и топографии древнего Валааршапата. Тезисы докладов. Ереван, 1975, 42–44.

⁴⁰ **Габриелян, Р.** Армения и Атропатена. Ереван, 2002, с. 229.

⁴¹ **Голийски, П.** Армения и иранский свят. София, 2013, 94–101.

⁴² **Вардан Великий.** Всеобщая история. Москва, 1861, 20–21.

⁴³ **Хоренаци, Мовсес.** Цит. съч., 114–115.

⁴⁴ Deux historiens arméniens Kiracos de Gantzac, XIIIe s., Histoire d'Arménie; Oukhtanès d'Ourha, Xe s., Histoire en trois parties. Trad. par M[arie Félicité] Brosset. Saint-Pétersbourg, Leipzig [u.a.]: Académie Imp. des sciences, Voss in Komm, 1870, p. 245; Степанос Таронский (Асохик). Всеобщая история. Москва, 1864, с. 35.

⁴⁵ Става дума за публикувания през 1912 г. еврейски документ от откривателят му Соломон Шехтер, известен като Еврейско-хазарската преписка или документът на Шехтер, представляващ части от кореспонденцията на хазарския каган Йосиф със знатния андалуски евреин Хасдай Ибн Шафрут (915–970 г.), който е известен еврей-

ски учен и меценат, личен лекар и съветник на кордовския халиф Абд ар-Рахман III – покровител на юдейската общност в арабска Испания.

⁴⁶ **Голб, Н., О. Притцак.** Цит. съч., с. 139, 154, 157.

⁴⁷ **Гадло, Ал.** Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. Ленинград, 1979, с. 61.

⁴⁸ **Justi, F.** Op. cit., 354–355.

⁴⁹ Гаргарейската равнина е Карабахската степ, т.е. граничната за Армения област Арцах – съвр. Нагорни Карабах. Името произлиза от чечено-ингушкото гергер/гаргар – „сродник“, „земляк“. Там са живяли гаргарите, предците на чечено-ингушите.

⁵⁰ Кавказка Албания – Алуанк, с „gh“ е съвр. произношение, тъй като названието се пише с „l“ (lhad).

⁵¹ Deux historiens arméniens..., р. 267; Голийски, П. Армения и....., с. 313.

⁵² **Хоренаци, Мовсес.** Цит. съч., с. 184; Голийски, П. Армения и....., с. 313.

⁵³ **Langlois, V.** Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie. Tome 1. Paris, 1867, р. 379.

⁵⁴ **Адонц, Н.** Армения в епоху Юстиниана. Санкт-Петербург, 1908. Фототипно изд. Ереван, 1971, с. 49, 24–25, под. линия бел. 1.

⁵⁵ **Арутюнян, А.** Цит. съч., 245–246.

⁵⁶ **Степанов, Цв.** Произход и Прародина. – В: История на българите. Том I, част 1, гл.1. София, 2003, с. 93.

⁵⁷ Става дума за св. Фока Градинар, загинал мъченически в 320 г.; да не се бърка със св. Фока – епископ на Синоп, който е загинал по времето на император Траян (II в.).

⁵⁸ **Добрев, Ив.** Нови вести за прабългарите в пангеричната литература. – Старобългарска литература, кн. 11. София: Институт за литература – БАН, 1982, 19–34.

⁵⁹ **Арутюнян, А.** Цит. съч., с. 245.

⁶⁰ **Байрамуков, У. З., М. Байрамуков.** Нартиада – опыт сравнительного анализа. Черкесск, 2012, с. 259, 467.

⁶¹ **Лопатинский, Л.** Русско-кабардинский словарь с указателем и краткой грамматикой. Тифлис, 1890, с. 70.

⁶² Подбрани извори за Българската история. Том I: Древните българи и земите на Балканския полуостров до VII век. София, 2002, с. 24.

⁶³ **Chabot, J.-B.** Michel Le Syrien patriarche Jacobite D'Antioche (1166–1199). Tome 2. Paris, 1901, р. 372.

⁶⁴ Подбрани извори за българската история. Том I....., с. 21.

⁶⁵ **Заходер, Б.** Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Том 2. Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, руси, славяне. Москва, 1967, с. 58.

⁶⁶ **Голийски, П.** Българите в Кавказ и....., с. 49.

⁶⁷ При унгарците и румънците съществува и лично име Нандор, срещало се е и при българите – Нандро, днес запазено като фамилното име Нандров(и). Унгарското название на Белград (сега столица на Сърбия) в Средновековието е било Nándorfehérvár (или Bolgárféhevár) – български Бял град, и по-късно унгарското название е възприето от средновековните картографи като Алба Денандер, съкратено до Дринаго в картите портулани, и Зендерин в картите от XVI–XVII в. Градът е влизал в границите на средновековна Сърбия само за около 20-тина години при Стефан Лазаревич!

⁶⁸ **Голийски, П.** Кой е народът вълндур у Мовсес Хоренаци? – В: Ави-Тохол. Том 2. Новият прочит на българската древност. София: 2006, 327–330, с. 41.

⁶⁹ **Саакян, А.** Древнеармянская эпическая традиция и историография. Диссертация. 2014, с. 46 (резюме на руски език).

⁷⁰ **Adams, D.** A Dictionary of Tocharian B. Amsterdam, 1999, 581–582, 544–545; **Lubotsky, Al.** The original paradigm of the Tocharian word for „king“. Originally appeared in: Tocharisch. – Akten der Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft. Berlin, September 1990.

⁷¹ **Matasović, R.** An etymological lexicon of Proto-Celtic. Leiden-Boston: BRILL, 2009, pp. 402, 427.

⁷² **Adams, D.** Op. cit., p. 196.

⁷³ **Милтенев, Я.** Диалозите на Псевдо-Кесарий в славянската ръкописна традиция. София, 2006, 160–161.

⁷⁴ **Dorn'eich, Ch.** Zhang Qian. The secret envoy of Han emperor Wu in search of the Ruzhi (Yuezhi) and the fall of the Græco-Bactrian Kingdom (Annotated compilation of Eastern and Western sources). Berlin, 2008, p. 12. <<https://www.yumpu.com/en/document/read/62604847/-zhang-qian-the-secret-envoy-of-han-emperor-wu-in-search-of-the-arsi-yuezhi-and-the-fall-of-the-graeco-bactrian-kingdom-annotated-compilation-of-eastern-and-western-sources>>

⁷⁵ Han shu, ch. 94b / Хан шу, гл. 94 б. – виж на: <<http://zh.wikisource.org/wiki/漢書/卷94下>>

⁷⁶ **Малявкин, А.** Танские хроники о государствах Центральной Азии. Новосибирск, 1989, с. 197, 257.

⁷⁷ **Starostin, S.** Chinese characters. – вж. на: <<https://starlingdb.org/>> достъпен 08.11. 2023>; **Schuessler, A.** ABC Etymological dictionary of Old Chinese. Honolulu, 2007, с. 514, 407, 504; **Baxter, W., L. Sagart.** Old Chinese reconstruction, version 1.1 (20 September 2014), pp. 56, 21, 26. – вж. на <<https://global.oup.com/academic/product/old-chinese-9780199945375?cc=bg&lang=en&>>

⁷⁸ Тюрк. ordu – военен отряд, свита на владетеля, стан на владетеля; в уйгурски Ordukänt, Ordubalik – орденски град, столица; от древнотюрк. > монг. ordu, orda, калмикски ordó – двор, лагер, бивак, монголски ordon – дворец, манджурски ordo – шатра. Предполага се заимстване от друг език (Щербак). [**Starostin, S., A. Dybo, O. Mudrak.** An Etymological Dictionary of Altaic Languages. Brill, 2003, 1162–1163]. Въпросният източник е тохарски А – wartsi, В – wertsiya, пратохарски – *wertsiya (свита на владетеля, близкото обкръжение, събрание, съвет). Д. Адамс го свързва с праиндоевропейското wordhyena – маса, група, множество хора. [**Adams, D.** Op. cit., p. 610].

⁷⁹ **Габуев, Т.** Ранная история алан (по данным письменных источников). Владикавказ, 1999, 94–97.

⁸⁰ **Miller, Br.** Xiongnu “Kings” and the Political Order of the Steppe Empire. – Journal of the Economic and Social History of the Orient, 2014, 57 (1), p. 10.

⁸¹ Чорнай, К. Письменные упоминания о языке гуннов в древних китайских хрониках. – В: Сб. Гуннский форум: проблемы происхождения и идентификации культуры евразийских гуннов. Часть первая: сановники. Челябинск, 2013, 347–348.

⁸² **Adams, D.** Op. cit., 601–602, 592–593.

⁸³ Голийски, П. Зиези, от който са българите. София, 2003, 396–398; **Adams, D.** Op. cit., 377–378.

⁸⁴ **Adams, D.** Op. cit., pp. 143, 153.

⁸⁵ Ibid., 392–393.

⁸⁶ **Taishan, Yu.** The Communication Lines between East and West as Seen in the Mu Tianzi Zhuan. – Sino-Platonic Papers, № 197, January, 2010.

⁸⁷ **Adams, D.** Op. cit., 49–50, 156, 181, 186.

⁸⁸ **Matasović, R.** Op. cit., p. 193.

⁸⁹ **Витчак, К.** Скифский язык: опыт описания. – Вопросы языкознания, 1992, № 5; Digital South Asia Library. The Dictionaries on-line. – вж. на: <<http://dsal.uchicago.edu/dictionaries/index.html>> (достъпен 08.11.2023 г.)

⁹⁰ **Dorn'eich, Ch.** Volume I. Shi Ji 110 / Han Shu 94A The Xiongnu. Synopsis of the original Chinese text and various western translations with full annotations compiled and edited. Berlin 2009. Preface: <http://chrisdorneich.tumblr.com/page/2>

⁹ **Adams, D.** Op. cit., 31–32.

⁹² Ibid., p. 537.

⁹³ **Съслов, Д.** Българите отпреди две хилядолетия (ръкопис 1950 – 1957 г.). Велико Търново, 2006, 86–87, 87, т. 3 под лин., 111; **De Groot, J. J. M.** Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Erster Teil. Berlin und Leipzig, 1921, 195–196.

⁹⁴ Titus. Corpus of Khotanese Saka Texts. Part No. 100. – вж. на: <<http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/iran/miran/khot/khotsak/khots.htm?khots100.htm>> (достъпен 08.11.2023 г.)

⁹⁵ В буквален превод 古城 означава „Древен град“. Бейли тълкува Ерма през хотаносакското перма – плодороден, т.е. „плодородно поле“. Днес Гучен не съществува и тук е територията на окръга Цитай (Qitai). В епохата на династията Тан Гучен е бил важна спирка по „Копринения път“, а в епохата на династията Хан Гучен се нарича Хоучен (Hòuchéng) 後城, крепост във владението Заден Чеши 車師. Смятам, че по-правилно е да се търси етимологично решение през тохарските езици. В тохарски A yärm, B yarm, в пратохарски *yärm – „размер“ – така се тълкува в късните тохарски текстове, но Хилмарсон смята, че първоначалното значение е било „стоящ“, „издигащ се“, аналогично на прагерманското *ermena – голям. – вж. **Adams, D.** Op. cit., p. 485.

⁹⁶ **Bailey, H.** The Staël-Holstein Miscellany. Asia Major. New Series, Volume 2, part 1, 1951, 14–15; **Bailey, H.** Indo-Scythian Studies: Khotanese Texts, VII. Cambridge, 1985, 18–19; **Chavannes, É.** Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux. Paris, 1903, 6–7; **Zhu, Lishuang.** The Annals of the Noble Land Khotan: A New Translation of a Chapter of rGya bod yig tshang chen mo. – In: **Chen, Huaiyu.** Great Journeys across the Pamir Mountains. A Festschrift in Honor of Zhang Guangda on his Eighty-fifth Birthday. Series: Brill's Inner Asian Library, Volume 37, 2018, p. 164 (т. 216 под линия)

⁹⁷ **Sims-Williams, N.** Bulayīq (1989). – In: Encyclopædia Iranica. – вж. на: <<http://www.iranicaonline.org/articles/bulayq-town-in-eastern-turkestan>> (достъпен 08.11.2023 г.)

⁹⁸ The Western Regions according to the Hou Hanshu. The Xiyu juan “Chapter on the Western Regions“ from Hou Hanshu 88. Second Edition (Extensively revised with additional notes and appendices). Transl. by John E. Hill. September, 2003, p. 23. – вж. на: <https://depts.washington.edu/silkroad/texts/hhshu/hou_han_shu.html>

⁹⁹ 阿惡: в епохата на династията Хан – hā-ak, и може би отразява кетското название на Енисей – Хук, но твърде възможно е да означава „лош хълм“ предвид значението на йероглифите и контекста – място на заточение.

¹⁰⁰ The Western Regions according to..., p. 23. – вж. обяснителните бележки.

¹⁰ **Papillon, S.** Influences tokhariennes sur la mythologie chinoise. – Sino-Platonic Paper, 136, May, 2004.

¹⁰² **Taishan, Yu.** The Earliest Tocharians in China. – Sino-Platonic Papers, 204, June 2010.

¹⁰³ **Henning, W.** Argi and the Tokharians. School of Oriental and African Studies, University of London, 1938, Volume 9, Issue 3, p. 545.

¹⁰⁴ **Henning, W.** Selected Papers. Argi and the Tokharians. Acta Iranica, vol. 14. Leiden: Brill, 1977, p. 593.

¹⁰⁵ Подробно тя е изложена в моята поредица от пет книги „Заблуди и факти за древните българи“, издавана от изд. „Еделвайс“.

¹⁰⁶ **Съсьслов, Д.** Пътят на България, София, 2000, 234–235.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Извори и речници / Primary Sources and Dictionaries

Абаев, В. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том 4 (U-Z). Ленинград, 1989 [Abayev, V. Istoriko-etimologicheskii slovar' osetinskogo yazyka. Tom 4 (U-Z). Leningrad, 1989].

Вардан Великий. Всеобщая история. Москва, 1861 [Vardan Velikiy. Vseobshchaya istoriya. Moskva, 1861].

Голб, Н., О. Притцак. Хазарско-еврейские документы X века. Москва, 1997 [Golb, N., O. Pritsak. Khazarsko-yevreyskiye dokumenty X veka. Moskva, 1997].

Кассий, Дион Коккеян. Римская история. Книги LXIV–LXXX. Санкт Петербург, 2011 [Kassiy, Dion Kokkeyan. Rimskaya istoriya. Knigi LXIV–LXXX. Sankt Peterburg, 2011].

Лопатинский, Л. Русско-кабардинский словарь с указателем и краткой грамматикой. Тифлис, 1890 [Lopatinskiy, L. Russko-kabardinskiy slovar' s ukazatelem i kratkoy grammatikoy. Tiflis, 1890].

Малала, Иоанн. Хронография. Москва, 1986 [Malala, Ioann. Khronografiya. Moskva, 1986].

Подбрани извори за Българската история. Том I: Древните българи и земи-те на Балканския полуостров до VII век. София, 2002 [Podbrani izvori za Balgarskata istoriya. Tom I: Drevnite balgari i zemite na Balkanskiya poluostrov do VII vek. Sofiya, 2002].

Подольский, Б. Большой иврит-русско-ивритский словарь. Тель-Авив, 1992 [Podol'skiy, B. Bol'shoi ivrit-russko-ivritskiy slovar'. Tel'-Aviv, 1992].

Степанос Таронский (Асохик). Всеобщая история. Москва, 1864 [Stepanos Taronskiy (Asokhik). Vseobshchaya istoriya. Moskva, 1864].

Фронтин, Секст Юлий. Стратегемы. Военные хитрости. Санкт-Петербург, 1996 [Frontin, Sekst Yuliy. Strategemy. Voyennyye khitrosti. Snakt-Peterburg, 1996].

Хоренаци, Мовсес. История Армении. Ереван, 1990 [Хоренаци, Мовсес. Исто-рия Армении. Ереван, 1990].

Adams, D. A Dictionary of Tocharian B. Amsterdam, 1999.

Baxter, W., L. Sagart. Old Chinese reconstruction, version 1.1 (20 September 2014). – вж. на <<https://global.oup.com/academic/product/old-chinese-9780199945375?cc=bg&lang=en>>

Bennett, Ch. E. Frontinus: The Strategemata. Both the Latin text and the English translation are those of the Loeb edition 1925.

Chavannes, É. Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux. Paris, 1903

Deux historiens arméniens Kiracos de Gantzac, XIIIe s., Histoire d'Arménie; Oukhtanès d'Ourha, Xe s., Histoire en trois parties. Trad. par M[arie Félicité] Brosset. Saint-Pétersbourg, Leipzig [u.a.]: Académie Imp. des sciences, Voss in Komm, 1870.

Dorn'eich, Ch. Volume I. Shi Ji 110 / Han Shu 94A: The Xiongnu. Synopsis of the original Chinese text and various western translations with full annotations compiled and edited by Chris M. Dorn'eich. Berlin 2008. – вж. на: <<http://chrisdorneich.tumblr.com/page/2>>

Dorn'eich, Ch. Zhang Qian. The secret envoy of Han emperor Wu in search of the Ruzhi (Yuezhi) and the fall of the Graeco-Bactrian Kingdom (Annotated compilation of Eastern and Western sources). Berlin, 2008, p. 12. – вж. на <<https://www.yumpu.com/en/document/read/62604847/-zhang-qian-the-secret-envoy-of-han-emperor-wu-in-search-of-the-arsi-yuezhi-and-the-fall-of-the-graeco-bactrian-kingdom-annotated-compilation-of-eastern-and-western-sources>>

Langlois, V. Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie. Tome 1. Paris, 1867.

Schuessler, A. ABC Etymological dictionary of Old Chinese. Honolulu, 2007.

Starostin, S., A. Dybo, O. Mudrak. An Etymological Dictionary of Altaic Languages. Brill, 2003.

The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CAD). Volume 13. Editor-in-Charge Martha T. Roth. Chicago: Oriental Institute of the University of Chicago, 1982.

The Western Regions according to the Hou Hanshu. The Xiyu juan "Chapter on the Western Regions" from Hou Hanshu 88. Second Edition (Extensively revised with additional notes and appendices). Transl. by John E. Hill. September, 2003, p. 23. – вж. на: <https://depts.washington.edu/silkroad/texts/hhshu/hou_han_shu.html>

Titus. Corpus of Khotanese Saka Texts. Part No. 100. – вж. на: <<http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/iran/miran/khot/khotsak/khots.htm?khots100.htm>> (доступен 08.11.2023 г.)

Zhu, Lishuang. The Annals of the Noble Land Khotan: A New Translation of a Chapter of rGya bod yig tshang chen mo. – In: **Chen, Huaiyu.** Great Journeys across the Pamir Mountains. A Festschrift in Honor of Zhang Guangda on his Eighty-fifth Birthday. Series: Brill's Inner Asian Library, Volume 37, 2018, 146–175.

Исследования / Research Works

Адонц, Н. Армения в эпоху Юстиниана. Санкт-Петербург, 1908. Фототипное изд. Ереван, 1971 [Adonts, N. Armeniya v epokhu Yustiniyana. Sankt-Peterburg, 1908. Fototipnoye izd. Yerevan, 1971].

Арутюнян, А. Древняя Армения между Восточным Средиземноморьем и Ираном (II в. до н. э. – III в.): Динамика межгосударственных границ и административно-территориальное деление. Белгород, 2016 [Arutyunyan, A. Drevnyaya Armeniya mezhdu Vostochnym Sredizemnomor'yem i Iranom (II v. do n. e. – III v.): Dinamika mezhgosudarstvennykh granits i administartivno-territorial'noye deleniye. Belgorod, 2016].

Байрамуков, У. З., М. Байрамуков. Нартиада – опыт сравнительного анализа. Черкесск, 2012 [Bayramukov, U. Z., M. Bayramukov. Nartiada – opyt sravnitel'nogo analiza. Cherkessk, 2012].

Бокщанин, А. Парфия и Рим, кн. 2. Москва, 1966 [Bokshchanin, A. Parfiya i Rim, kn. 2. Moskva, 1966].

Бузанд, Ф. История Армении. Ереван, 1953 [Buzand, F. Istoriya Armenii. Yerevan, 1953].

Витчак, К. Скифский язык: опыт описания. – Вопросы языкознания, 1992, № 5; Digital South Asia Library. The Dictionaries on-line. – вж. на: <<http://dsal.uchicago.edu/dictionaries/index.html>> (достъпен 08.11.2023 г.) [Vitchak, K. Skifskiy yazyk: opyt opisaniya. – Voprosy yazykoznaia, 1992, № 5; Digital South Asia Library. The Dictionaries on-line. – vzh. na: <<http://dsal.uchicago.edu/dictionaries/index.html>> (dost'pen 08.11.2023 g.)].

Габриелян, Р. Армения и Атропатена. Ереван, 2002 [Gabrielyan, R. Armeniya i Atropatena. Yerevan, 2002].

Габуев, Т. Ранная история алан (по данным письменных источников). Владикавказ, 1999 [Gabuyev, T. Rannaya istoriya alan (po dannym pis'mennykh istochnikov). Vladikavkaz, 1999].

Гадло, Ал. Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. Ленинград, 1979 [Gadlo, Al. Etnicheskaya istoriya Severnogo Kavkaza IV–X vv. Leningrad, 1979].

Голийски, П. Зиези, от който са българите. София, 2003 [Goliyski, P. Ziezi, ot koyto sa balgarite. Sofia, 2003].

Голийски, П. Българите в Кавказ и Армения (II–X в.) София, 2006 [Goliyski, P. Balgarite v Kavkaz i Armeniya (II–X v.) Sofiya, 2006].

Голийски, П. Кой е народът влѣндур у Мовсес Хоренаци? – В: Ави-Тохол. Том 2. Новият прочит на българската древност. София: 2006, 327–330 [Goliyski, P. Koy e narodat vlandur u Movses Horenatsi? – V: Avi-Tohol. Tom 2. Noviyat pročit na balgarskata drevnost. Sofiya: 2006, 327–330].

Голийски, П. Армения и иранският свят. София, 2013 [Goliyski, P. Armeniya i iranskiyat svyat. Sofiya, 2013].

Добрев, Ив. Нови вести за прабългарите в пангеричната литература. – Старобългарска литература, кн. 11. София: Институт за литература – БАН, 1982, 19–34 [Dobrev, Iv. Novi vesti za prabalgari v pangerichnata literatura. – Starobalgarska literatura, kn. 11. Sofiya: Institut za literatura – BAN, 1982, 19–34].

Драсханакертци, И. История Армении. Ереван, 2011 [Draskhanakerttsi, I. Istoriya Armenii. Yerevan, 2011].

Заходер, Б. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Том 2. Булгары, мадъяры, народы Севера, печенеги, руси, славяне. Москва, 1967 [Zakhoder, B. Kaspiyskiy svod svedenii o Vostochnoy YEvrope. Tom 2. Bulgary, mad'yary, narody Severa, pechenegi, rusi, slavyane. Moskva, 1967].

Коковцов, П. Еврейско-хазарская переписка в X веке. Ленинград, 1932 [Kokovtsov, P. YEvreysko-khazarская perepiska v X veke. Leningrad, 1932].

Малявкин, А. Танские хроники о государствах Центральной Азии. Новосибирск, 1989 [Malyavkin, A. Tanskiye khroniki o gosudarstvakh Tsentral'noy Azii. Novosibirsk, 1989].

Манандян, Я. Круговой Путь Помпея в Закавказье. – Вестник древней истории, 1939, кн. 4, 70–82 [Manandyan, Ya. Krugovoy Put' Pompeya v Zakavkaz'ye. – Vestnik drevney istorii, 1939, kn. 4, 70–82].

Манандян, Я. О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. эры – XV в. н. эры). Ереван, 1954 [Manandyan, Ya. O torgovle i gorodakh Armenii v svyazi s mirovoy torgovley drevnikh времен (V v. do n. ery – XV v. n. ery). Yerevan, 1954].

Меликишвили, Г., О. Лордкипанидзе. Очерки истории Грузии. Том 1. Грузия с древнейших времен до IV в. н. э. Тбилиси, 1989 [Melikishvili, G., O. Lordkipanidze. Ocherki istorii Gruzii. Tom 1. Gruziiya s drevneyshikh времен do IV v. n. e. Tbilisi, 1989].

Милтенев, Я. Диалогите на Псевдо-Кесарий в славянската ръкописна традиция. София, 2006 [Miltenev, Ya. Dialogite na Psevdo-Kesariy v slavyanskata traditsiya. Sofiya, 2006].

Подосинов, А. К вопросу о времени создания Певтингеровой карты. – Вестники древней истории, 2016, том 76, кн. 4, 938–955 [Podosinov, A. K voprosu o vremeni sozdaniya Pevtingerovoy karty. – Vestniki drevney istorii, 2016, tom 76, kn. 4, 938–955].

Саакян, А. Столица Мцурн и историограф Мараб Мцурнийский. – Национальная академия наук Республики Армении, Доклады, Vol. 111, № 2, 2011 г., 195–206. – вж. на: <<http://elib.sci.am/index.php?ln=2&cont=1&cnt=1&Exp=1&nm=112>> [Saakyan, A. Stolitsa Mtsurn i istoriograf Marab Mtsurniyskiy. – Natsional'naya akademiya nauk Respubliki Armenii, Doklady, Vol. 111, № 2, 2011 g., 195–206. – vzh. na: <<http://elib.sci.am/index.php?ln=2&cont=1&cnt=1&Exp=1&nm=112>>]

Саакян, А. Древнеармянская эпическая традиция и историография. Диссертация. 2014 (резюме на руски език) [Saakyan, A. Drevnearmyanskaya epicheskaya traditsiya i istoriografiya. Dissertatsiya. 2014 (rezyume na ruski yezik)].

Семенов, И. Сведения Псевдо-Бардесана Эдесского о Кавказе: III – первая половина IV века. Махачкала, 2011 [Semenov, I. Svedeniya Psevdo-Bardesana Edesskogo o Kavkaze: III – pervaya polovina IV veka. Makhachkala, 2011].

Стаматов, А. Tempora incognita на ранната българска история. София, 1997 [Stamatov, A. Tempora incognita na rannata balgarska istoriya. Sofiya, 1997].

Степанов, Цв. Произход и прародина. – В: История на българите. Том I, част I, гл. 1. София, 2003 [Stepanov, Tsv. Proizhod i prarodina. – V: Istoria na balgarite. Tom I, chast I, gl. 1. Sofia, 2003].

Съсъллов, Д. Пътят на България, София, 2000 [Saslov, D. Pamyat na Bulgariya, Sofiya, 2000].

Съсъллов, Д. Българите отпреди две хилядолетия (ръкопис 1950–1957 г.). Велико Търново, 2006 [Saslov, D. Balgarite otpredi dve hilyadoletiya (rakovis 1950–1957 g.). Veliko Tarnovo, 2006].

Тиранян, Г. К вопросу о градостроительной структуре и топографии древнего Валаршапата. Тезисы докладов. Ереван, 1975 [Tiratsyan, G. K voprosu o gradostroitel'noy strukture i topografii drevnego Valarshapata. Tezisy dokladov. Yerevan, 1975].

Тревер, К. Очерки истории культуры Древней Армении II в. до н.э. – IV в. н.э. Москва-Ленинград, 1953 [Trever, K. Ocherki istorii kul'tury Drevney Armenii II v. do n.e. – IV v. n.e. Moskva-Leningrad, 1953].

Цагараяев, М. Славных предков имена. Цымыти, 2009 [Tsagarayev, M. Slavykh predkov imena. Tsymyti, 2009].

Чорнай, К. Письменные упоминания о языке гуннов в древних китайских хрониках. – В: Сб. Гуннский форум: проблемы происхождения и идентификации культуры евразийских гуннов. Часть первая: сановники. Челябинск, 2013, 336–350 [Chornay, K. Pis'mennyye upominaniya o yazyke gunnov v drevnikh kitayskikh khronikakh. – V: Sb. Gunnskiy forum: problemy proiskhozhdeniya i identifikatsii kul'tury yevraziyskikh gunnov. Chast' pervaya: sanovniki. Chelyabinsk, 2013, 336–350].

Bailey, H. The Staël-Holstein Miscellany. Asia Major. New Series, Volume 2, part 1, 1951.

Bailey, H. Indo-Scythian Studies: Khotanese Texts, VII. Cambridge, 1985.

Chabot, J.-B. Michel Le Syrien patriarche Jacobite D'Antioche (1166–1199). Tome 2. Paris, 1901.

De Groot, J. J. M. Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Erster Teil. Berlin und Leipzig, 1921.

Han shu, ch. 94b / Хан шу, гл. 94 б. – виж на: <<http://zh.wikisource.org/wiki/漢書/卷094下>>

Henning, W. Argi and the Tokharians. – School of Oriental and African Studies, University of London, 1938, Volume 9, No. 3, 545–571.

Henning, W. Selected Papers. Argi and the Tokharians. Acta Iranica, vol. 14. Leiden: Brill, 1977.

Justi, F. Iranisches Namenbuch. Marburg, 1895.

Lubotsky, Al. The original paradigm of the Tocharian word for „king“. Originally appeared in: Tocharisch. – Akten der Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft. Berlin, September 1990.

Matasović, R. An etymological lexicon of Proto-Celtic. Leiden-Boston: BRILL, 2009.

Miller, Br. Xiongnu “Kings” and the Political Order of the Steppe Empire. – Journal of the Economic and Social History of the Orient, 2014, 57 (1), 1–43.

Miller, K. Die weltkarte des Castorius genannt die Peutingersche tafel. Ravensburg, 1888.

Papillon, S. Influences tokhariennes sur la mythologie chinoise. – Sino-Platonic Paper, 136, May, 2004, 1–47.

Sims-Williams, N. Bulayïq (1989). – In: Encyclopædia Iranica. – вж. на: <<http://www.iranicaonline.org/articles/bulayq-town-in-eastern-turkestan>> (доступен 08.11.2023 г.)

Starostin, S. Chinese characters. – вж. на: <<https://starlingdb.org/>>

Taishan, Yu. The Communication Lines between East and West as Seen in the Mu Tianzi Zhuan. – Sino-Platonic Papers, № 197, January, 2010, 1–57.

Taishan, Yu. The Earliest Tocharians in China. – Sino-Platonic Papers, 204, June 2010, 1–78.